

स्वास्नीमान्छे म्यागेजिन : सुधारवादी महिला जागरणको नमूना

तीर्थ विष्ट

परिचय

वि.सं. २००७ मा प्रजातन्त्र आउनुभन्दा अगाडिदेखि नै नेपालमा नारी जागरण तथा सुधारका केही कामहरू भएका थिए । तर प्रजातन्त्र आएपछि मात्रै संस्थागत तथा व्यक्तिगत रूपबाट नारी जागरणका यस्ता कार्य अलि व्यापक बने । त्यस्तै प्रयासमध्ये पत्रपत्रिकाको प्रकाशन पनि एक हो । नारीलाई शिक्षित तथा जागरूक बनाउने प्रयास स्वरूप नै प्रजातन्त्र प्राप्तिपछि महिला प्रकाशनहरू निस्कन थालेका हुन् ।

नेपालमा महिला म्यागेजिनको प्रकाशन महिला संघ संस्थामा आबद्ध वा राजनीतिक आस्था भएका महिलाहरूको सक्रियतामा प्रारम्भ भयो । तर नेपाली महिला म्यागेजिनको इतिहास त्यति सफल देखिँदैन । वि.सं. २००८ मा नेपाल महिला संघद्वारा प्रकाशित *महिला* मासिक पहिलो अंकपछि बन्द भयो । त्यसको चार महिनापछि २००८ असोजमा कन्यामन्दिर हाइस्कूलको मुखपत्रको रूपमा *प्रभा* मासिक प्रकाशित भयो । यो पनि पहिलो अंकमै रोकियो । त्यस्तै, वि.सं. २००९ मा अखिल नेपाल महिला संघ, काठमाडौँबाट अर्को मासिक पत्रिका निस्कियो *प्रतिभा* । यो पनि एक वर्षमा १२ अंक निस्किएपछि बन्द भयो । ती म्यागेजिनमा सामाजिक कुरीतिको विरोध गरिएको थियो । तिनले नारीका सुषुप्त चेतनालाई जागृत गराउने उद्देश्य बोकेका थिए (स्वास्नीमान्छे २०१५क र मास्के २०५०) ।

स्वास्नीमान्छेभन्दा अघि र पछि पनि महिला लक्षित म्यागेजिनहरू प्रकाशन भए तर निकै छोटो समयमा नै ती बन्द भए ।^१ स्वास्नीमान्छे भने विभिन्न गतिमा विसं. २०२५ सम्म प्रकाशित भई बन्द भयो । यो लेखमा स्वास्नीमान्छे कसरी एक दशकसम्म चल्न सक्यो ? कस्तो उद्देश्य लिएर सुरु भएको थियो ? बन्द हुनुको कारण के थियो जस्ता प्रश्नको उत्तर खोजिएको छ ।

स्वास्नीमान्छेले उठाएका विषयलाई त्यस बेलाको सामाजिक, आर्थिक अवस्थासँग जोडेर यो लेखमा विश्लेषण गरिएको छ । म्यागेजिनका सञ्चालक वामपन्थी विचारधाराको प्रचार चाहने भए पनि त्यस बेलाको सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक अवस्था र महिला लेखकको न्यून उपस्थितिले गर्दा नै स्वास्नीमान्छे अधिकारवादीभन्दा पनि सुधारवादी प्रकृतिको हुन गयो भन्ने मुख्य तर्क यो अध्ययनमा गरिएको छ । साथै योजनाबद्ध सुर्ख्खत र चुस्त व्यवस्थापन भएकाले यो म्यागेजिन एक दशकसम्म टिक्न सकेको हो भन्ने तर्क पनि यहाँ गरिएको छ ।

स्वास्नीमान्छे सग्लो ३१ ओटा अंक (संयुक्त अंकसहित पूर्णांक ४७) सम्म प्रकाशन भएको थियो । अनुसन्धानका क्रममा काठमाडौँका पुस्तकालय तथा व्यक्तिगत संग्रहबाट प्राप्त २७ ओटा अंकको विस्तृत अध्ययन गरिएको छ । त्यस्तै, यो पत्रिकाका सम्पादक-प्रकाशकमध्ये एकमात्र जीवित व्यक्ति श्यामप्रसादसँग कुराकानी गरिएको छ । श्यामप्रसाद तथा शशिकला शर्माले अन्य पत्रपत्रिकालाई दिएको अन्तरवार्ता तथा उनीहरूका मौलिक लेखलाई पनि यहाँ प्रयोग गरिएको छ ।

यो लेखमा परिचयबाहेक तीन ओटा खण्डहरू छन् । पहिलो खण्ड स्वास्नीमान्छे म्यागेजिनको जीवन इतिहास छ । त्यसमा यो म्यागेजिनको प्रकाशन किन/कसरी भयो, आर्थिक रूपमा कसरी धानिएको थियो, एक दशकसम्म कसरी टिक्न सक्यो र अन्त्यमा किन बन्द भयो भन्ने चर्चा छ । दोस्रो खण्डको सुर्ख्खत म्यागेजिनमा प्रकाशित सामग्रीको छोटो परिचय छ । त्यसपछि प्रमुख विषयको रूपमा आएको नारी शिक्षा, विवाहसम्बन्धी समस्या तथा कानुनी अधिकारको बारेमा केन्द्रित भएर म्यागेजिनमा प्रकाशित विषयवस्तुको लेखाजोखा गरिएको छ । अन्त्यमा निष्कर्ष छ ।

^१ विसं. २०१९ मा सरकारी संरक्षण पाएको नेपाल महिला संगठनको मुखपत्रको रूपमा *महिला बोलिन्छन्* साप्ताहिक प्रकाशन भयो । समाचारको अभावले गर्दा त्यसलाई दुई वर्षपछि मासिक रूपमा प्रकाशन हुने म्यागेजिन बनाइयो । यो म्यागेजिन भने विसं. २०४७ सम्मै प्रकाशन हुन सक्यो ।

स्वास्नीमान्छेको जीवन

त्रैमासिक रूपमा प्रकाशन प्रारम्भ गरेको स्वास्नीमान्छे एक दशकसम्म नियमित-अनियमित रूपमा निस्कँदै २०२५ साउन-भदौको पूर्णांक (संयुक्त अंकसहित) ४७ सम्म प्रकाशन भएर बन्द भयो । त्यसको एक दशकपछि वि.सं. २०३५ मा यसलाई फेरि निरन्तरता दिने शशिकला शर्माको प्रयास सफल हुन सकेन । 'आइमाईमान्छे'का लागि मात्र विशेष पत्रिका निकाल्न मिल्दैन भनेर प्रमुख जिल्ला अधिकारीको कार्यालय र तत्कालीन संचार मन्त्रीले स्वास्नीमान्छेको दर्ता नवीकरण गर्न मानेनन् (मास्के २०५०) । यो खण्डमा स्वास्नीमान्छेको सुर्दोखि अन्त्यसम्मको आरोह अवरोहको वर्णन छ ।

किन सुरु भयो ?

प्रजातन्त्र प्राप्तिको लगत्तै महिलासम्बन्धी केही पत्रिका देखा परे पनि ती अल्पायुमै लोप भए । त्यसपछि महिलाको निम्ति कुनै पनि पत्रिका प्रकाशन नभएकाले नै वि.सं. २०१५ मा 'स्वास्नीमान्छे' प्रकाशन गर्ने अठोट गरिएको यसका प्रकाशकको भनाइ छ (स्वास्नीमान्छे २०१५क) । स्वास्नीमान्छेको पहिलो अंकको प्रकाशकीयमा "नेपाली आइमाईहरूमा जागृति फिजाउन नारी जीवनका सबैजसो समस्याउपर विचार गर्ने शिक्षाप्रधान पत्रिका निकाल्ने हामीले अठोट गर्छौं" (स्वास्नीमान्छे २०१५क) भनिएको छ । यद्यपि भित्री उद्देश्य कम्युनिस्ट विचार तथा साहित्यको प्रचार गर्नु नै थियो ।

यसका सम्पादक शशिकला शर्मा (१९८८-२०६३) र प्रकाशक श्यामप्रसाद शर्मा थिए ।^१ श्यामप्रसाद शर्मा (१९८६) मार्क्सवादी विचारधाराबाट प्रभावित थिए । उनले नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको सदस्यता पनि लिएका थिए । उनीसँग पार्टी-पत्रकारिताको अनुभव पनि थियो । वि.सं. २००९ तिर नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीको मुखपत्रको रूपमा प्रकाशन हुने मशालको सम्पादन कार्यका लागि उनलाई पार्टीले वीरगञ्जबाट काठमाडौँ बोलाएको थियो (श्यामप्रसाद २०६३ : ९३-९४) । वैशाख २०१० मा निस्केको जनमत साप्ताहिकमा पनि उनी पार्टीकै निर्णयअनुसार त्यसको सम्पादन समूहमा सहभागी भएका थिए । त्यसबाहेक उनले वि.सं. २००८^३ मै बनारसबाट छपाएर सेवा मासिक निकालेका थिए । विभिन्न समयमा उनीबाट

^१ यो पत्रिकाको प्रकाशन सुरु गर्दा श्यामप्रसाद शर्मा र शशिकला शर्मा श्रीमान्-श्रीमती थिए । वि.सं. २०२४ मा श्यामप्रसाद शर्मा भूमिगत भएपछि उनीहरूको सम्बन्ध टुटेको हो ।

^३ प्रकाशनको तयारी भने वि.सं. २००४ तिरै भएको हो । तर राणा सरकारबाट बेलैमा स्वीकृति नपाएकोले नै प्रकाशन ढिलो हुन गएको थियो । वीरगञ्जबाट निस्किएको यो म्यागेजिन काठमाडौँभन्दा बाहिरबाट निस्किएको पहिलो म्यागेजिन हो भन्ने श्यामप्रसादको दाबी छ ।

हस्तलिखित पत्रिका निकाल्ने काम पनि भयो । वि.सं. २००५ मा जेलभित्र 'अङ्कल समाचार', वि.सं. २००७ मा प्रजातन्त्र आउनुअगाडि 'सन्देश', प्रगतिशील अध्ययन मण्डलबाट सन् १९५२ मा 'अध्ययन' यस्ता उदाहरण हुन् । यतिसम्म कि उनले कागज नहुँदा जेलमा सिलोटमा लेखेर पनि 'सिलोटपत्र' चलाएका थिए (श्यामप्रसाद २०६३) ।

श्यामप्रसाद प्रकाशन र संगठनमा एकदमै लगाव भएका व्यक्ति थिए ।^४ शशिकला शर्मासँग पनि विभिन्न पत्रपत्रिकामा लेख-रचना प्रकाशन गरेको अनुभव थियो (मास्के २०५०) ।^५ *स्वास्नीमान्छे* पनि श्यामप्रसादकै प्रकाशन प्रतिको मोहको कारण निस्किएको हुन सक्छ । यो म्यागेजिन प्रकाशन गर्ने 'साहित्य सेवा सदन' श्यामप्रसादले वि.सं. २००२ मा वीरगञ्जमा स्थापना गरेको 'सेवा-सदन'को परिवर्तित रूप हो । 'सेवा-सदन'बारे *स्वास्नीमान्छे*को पहिलो अंकमा छापिएको प्रकाशकीयले पनि उनीहरूको प्रगतिशील विचारको प्रचार गर्ने उद्देश्य प्रस्टिन्छ :

नेपाल र विदेशबाट प्रकाशित प्रगतिशील विचारधाराका अरू साहित्यको प्रचारका लागि पनि सेवा-सदनबाट आफ्नो शक्तिले म्याउन्जेल सबै किसिमका प्रयत्नहरू गरिएको हो । तर यता दुई अढाई वर्षदेखि यस संस्थाका साहित्य-प्रकाशन र प्रचार आदि सबै काम त्यसै थन्किएका थिए (स्वास्नीमान्छे २०१५क : ३९-४१) ।

साहित्यिक म्यागेजिनको रूपमा दर्ता गरिएको^६ भए पनि यो म्यागेजिन महिलाकेन्द्रित थियो । यसले राजनीतिक विषयमा पनि समाचार तथा लेखहरू प्रकाशन गरेको छ । सुर्दुदेखि अन्त्यसम्म यसमा रसिया, चीन तथा अन्य कम्युनिस्ट व्यवस्था भएका देश तथा त्यहाँका महिलाको सकारात्मक जीवनको चर्चा गरिएको छ । त्यस्तै अमेरिका जस्ता पुँजीवादी अर्थव्यवस्था भएका देशलाई साम्राज्यवादी भन्दै उनीहरूको कामको विरोध गरिएको छ । साभार गरिएका र कतिपय मौलिक लेखहरूमा अप्रत्यक्ष रूपमा नेपालमा पनि समाजवादी व्यवस्थाको आवश्यकता छ भन्ने संकेत गरिएको छ । त्यसैले यहाँ मार्क्सवादी विचारधाराबाट प्रभावित भएका सामग्रीहरू हेरेर भन्न सकिन्छ, उनीहरू *स्वास्नीमान्छे*मार्फत मार्क्सवादी वा प्रगतिशील विचारको प्रचार पनि चाहन्थे ।

^४ श्यामप्रसादका १०० जति पुस्तक-पुस्तिका प्रकाशित छन् । अझै केही निस्कने क्रममा छन् ।

^५ वि.सं. २००४ देखि नै *गोरखापत्र*, *नेपाल शिक्षा* र *देहरादूनबाट* निस्कने *जागृत गोर्खा* (२०१२) मा उनका साहित्यिक लेख, कथा, कविता छापिएका थिए (मास्के २०५०) ।

^६ श्यामप्रसादसँग २०६८ पुस १५ मा गरिएको कुराकानी ।

राजा महेन्द्रले २०१७ पुस १ गते मन्त्रिपरिषद् विघटन गरेर शासन आफ्नो हातमा लिए । त्यसपछि राजनीतिक दलहरू प्रतिबन्धित हुनुका साथै नागरिकका राजनीतिक तथा मौलिक हकहरू खोसिए । त्यस बेला प्राप्त अधिकारको अधिकतम प्रयोग गर्दै यस म्यागेजिनलाई प्रजातन्त्र पक्षधरका विचार प्रसार गर्न उनीहरू सचेत थिए भन्ने कुरा २०१७ पुस १ को कदमपछि प्रकाशित सम्पादकीयबाट थाहा पाउन सकिन्छ ।

हाल राजनीतिक दलहरू अवैध घोषित भए पनि सामाजिक, सांस्कृतिक र शैक्षिक संस्था उपर प्रतिबन्ध लगाइएको छैन अर्थात् यस किसिमका सङ्गठनहरू भने नेपाली जनताका लागि फुक्का छन् । ... जहाँ त्यस्ता संस्थाहरू काम गरिरहेका छन्, त्यहाँ तिनलाई अफ राभ्री र व्यापक रूपबाट चलाउने प्रयत्नमा बियाँलो नगरिकन लागिहाल्ने आवश्यकता छ (स्वास्नीमान्छे २०१७ख : ३८-३९) ।

तसर्थ समग्रमा यो म्यागेजिन महिलाको उन्नति, नेपाली भाषा-साहित्यको प्रवर्द्धन, मार्क्सवादी साहित्य तथा विचारको प्रचारका लागि निकालिएको थियो भन्न सकिन्छ ।

कसरी सुरु भयो ?

श्यामप्रसाद र शशिकला दुवैले एउटा-एउटा पत्रिकाको सम्पादन गर्ने सल्लाहअनुसार नै *स्वास्नीमान्छे* (२०१५) र *साहित्य* (२०१६) को प्रकाशन प्रारम्भ भयो । शशिकलाको औपचारिक शिक्षा स्नातकसम्मको थियो (प्रसाई २०६३) भने श्यामप्रसादसँग पत्रपत्रिका प्रकाशनको अनुभव । योजनाअनुसार *स्वास्नीमान्छे*को सम्पादक शशिकला र प्रकाशक श्यामप्रसाद भए । त्यस्तै *साहित्य*को सम्पादक श्यामप्रसाद र प्रकाशक शशिकला बने (श्यामप्रसाद २०६३) ।

श्यामप्रसादका अनुसार उनीमात्र मार्क्सवादी हुन्, शशिकला उदार प्रजातान्त्रिक विचारकी थिइन् ।^९ श्यामप्रसादको भनाइलाई मान्ने हो भने सम्पादकमा शशिकलाको नाम भए पनि सम्पादन कार्यमा श्यामप्रसादकै भूमिका धेरै थियो र चन्दा उठाउने तथा ग्राहक बनाउने कार्यमा शशिकला अग्रणी थिइन् । त्यसैकारणले गर्दा चन्दा उठाउन र ग्राहक बनाउन सजिलो होस् भनेर नै दुई वर्षपछि *स्वास्नीमान्छे*को प्रकाशकबाट श्यामप्रसादको नाम हटाई शशिकलाकै नाम राखियो भन्ने श्यामप्रसादको

^९ श्यामप्रसादसँग २०६८ पुस १५ मा गरिएको कुराकानी ।

भनाइ छ ।^५ तर शशिकलाले *अस्मितालाई* वि.सं. २०५० मा दिएको अन्तरवार्तामा उनले पत्रिका आफैले चलाएको दाबी गरेकी छन् । सम्पादकमा शशिकलाको नाम भए पनि काम चाहिँ श्यामप्रसादले नै गर्थे भन्ने आरोपलाई शशिकलाले "महिलाले गर्ने कार्यलाई शंका गर्ने प्रवृत्ति हो" भनेकी छन् (मास्के २०५० : पृ. १०-११) ।

महिलाका विभिन्न विषयहरूलाई समेटेर म्यागेजिन प्रकाशन गर्ने मात्र त त्यति गान्धो थिएन । खाँचो थियो त पत्रिका चलाउन चाहिने पैसा, पाठक र त्यसका लागि प्रतिबद्ध समूहको । यो कामको लागि 'साहित्य-सेवा-सदन' तयार भयो । यो संस्था वि.सं. २००२ तिर वीरगञ्जमा 'सेवा-सदन'को नाउँमा स्थापना भएको थियो । *स्वास्नीमान्छे* र *साहित्य* म्यागेजिनको प्रकाशन गर्ने योजनाअनुसार नै वि.सं. २०१४ मा वीरगञ्जबाट कार्यालय काठमाडौँ सारी संस्थाको नाम 'साहित्य-सेवा-सदन' राखियो (श्यामप्रसाद २०६३ र श्यामप्रसाद २०६६) ।

शशिकला शर्मा र श्यामप्रसाद शर्मासँग वि.सं. २०१४ को असार-साउनमा *स्वास्नीमान्छे* र *साहित्य* दुई पत्रिका म्याजिस्ट्रेट अफिसमा दर्ता गर्न चाहिने दुई रूपैयाँ पनि थिएन । यसबारे श्यामप्रसाद लेख्छन्, "मैले शशिकै तूल्दिदी नन्दिनी उपाध्यायसँग रु २/- सापटी लिएर यो काम सम्पन्न गरेको हुँ" (श्यामप्रसाद २०६६ : २१) । यस्तो दयनीय आर्थिक अवस्थाबाट सुरु भए पनि त्यसपछिका अन्य तयारी भने व्यवस्थित रूपमा भएको देखिन्छ । स्थायी ग्राहक ३०० जना पुगेपछि मात्र प्रकाशन सुरु गर्ने उनीहरूको योजना थियो । निकै उत्साहका साथ पत्रपत्रिका प्रकाशन गरे पनि चाँडै सेलाउने त्यस बेलाको चलनले गर्दा उनीहरूलाई १०० जना ग्राहक बनाउन पनि महिना लाग्यो । भारतीय राजदूतावासका सांस्कृतिक अट्याचे डा. शिवमंगल सिंह 'सुमन'ले दुतावासका नाममा प्रत्येक अंकको २०० प्रति किनिदिने भएपछि तीन महिने म्यागेजिनको रूपमा २०१५ साउनमा यसको प्रकाशन प्रारम्भ भयो (स्वास्नीमान्छे २०१५क) ।

*स्वास्नीमान्छे*लाई किन त्रैमासिक रूपमा प्रकाशन गरियो भन्नेबारे प्रकाशकीयमा लेखिएको छ, "एक त हामीसित रूपैयाँ र फुर्सत दुवै कुराको अभाव थियो । दोस्रो केही अरू पत्रिकाभैँ मासिक नाउँ राखेर वर्षमा चार-छ अंक निकाल्नुभन्दा बरू त्रैमासिक नाउँ राखेर चार ओटै अंक बेलैमा निकाल्नु हामीले बेस ठान्यौँ" (स्वास्नीमान्छे २०१५क : ३९-४१) । २०१७ साउनमा करिब १,००० ग्राहक पुगेपछि पूर्णांक ९ देखि द्वैमासिक रूपमा प्रकाशन हुन थाल्यो । त्यसपछि भने पत्रिका अनियमित हुन थाल्यो । प्रारम्भमा एक थानको ७५ पैसा मूल्य राखिएको थियो ।

^५ श्यामप्रसादसँग २०६८ पुस १५ मा गरिएको कुराकानी ।

"पत्रिकालाई व्यापक पार्ने उद्देश्य हुँदा यसको (वार्षिक) मोल हामीले २।५० मात्र राख्यौं" प्रकाशकको भनाइ छ । पत्रिका दर्ता भएर प्रकाशन प्रारम्भ गर्नुअघि ग्राहक बनाउने र चन्दा संकलन गर्ने अभियान चलाइएको थियो । रु ५००/- चन्दा दिने राजा महेन्द्रदेखि पाँच रुपैयाँभन्दा बढी दिने अरु २० जनाको नाम पहिलो अंकमा प्रकाशन गरिएको छ (स्वास्नीमान्छे २०१५क) । चन्दाको यो क्रम निकै पछिसम्म पनि चलेको देखिन्छ । त्यसैले यो पत्रिका निकाल्ने कार्य गैरनाफामुखी र स्वयंसेवी खालको थियो भन्न सकिन्छ ।

भित्री उद्देश्य कम्युनिस्ट वा प्रगतिशील विचारको प्रचार भए पनि *स्वास्नीमान्छे*को प्रकाशन तत्कालीन महिलाको अवस्था सुधारका लागि हो भन्ने प्रचारले गर्दा वामपन्थी घेराभन्दा बाहिरबाट पनि आर्थिक सहयोग प्राप्त गर्न सजिलो भयो । त्यस्तै *स्वास्नीमान्छे*का लागि सरकारी विज्ञापन तथा भारतीय राजदूतावासको सहयोग लिने तर *साहित्यलाई* भने बिक्रीको भरमा चलाउने योजनालाई आधार मान्ने हो भने वामपन्थी घेराबाट *स्वास्नीमान्छे*लाई बाहिर ल्याउन खोजेको जस्तो देखिन्छ अर्थात् *साहित्यभन्दा स्वास्नीमान्छे* नरम वा कम वामपन्थी थियो ।

म्यागेजिनको नामबारे विवाद

म्यागेजिन दर्ता प्रक्रिया सुरु गर्दा 'स्वास्नीमान्छे' नामका सम्बन्धमा काठमाडौँ 'म्याजिस्ट्रेट अफिस'ले असहमति जनायो । 'स्वास्नीमान्छे'को साटो म्यागेजिनको नाम 'स्वास्नीमानिस' वा 'आइमाई' राख्न सम्पादक-प्रकाशक तयार भए । तर ती विकल्पमा पनि कार्यालयका हाकिमहरू राजी भएनन् । बरु 'नारी', 'ललना', 'गृहिणी' वा यस्तै नाउँ राखे स्वीकृति दिन सकिने कुरा उनीहरूबाट आयो । भरर्को नेपाली भाषाका पक्षपाती भएकाले नेपालीमै शब्द उपलब्ध हुँदाहुँदै संस्कृत शब्द प्रयोग गर्न सम्पादक-प्रकाशक तयार भएनन् । अन्त्यमा पाँच जना महिलाले 'स्वास्नीमान्छे' नाउँबारे सहमति जनाएर लेखिदिएमा सो नाउँ पनि पास हुने भयो । "स्वास्नीमान्छे" नामबारे सम्मतिहरू" भन्ने शीर्षकमा यसको पहिलो अंकमा महिला नेतृहरू मङ्गलादेवी सिंह र कामाक्षादेवीलगायत अन्य संघसंस्थामा आबद्ध महिला तथा पुस्खका टिप्पणीहरू प्रकाशन गरिएको छ । 'स्वास्नीमान्छे' टेट नेपाली शब्द भएकाले युवती, महिला, नारी भन्दा यो नाम उपयुक्त भएको तर्क ती टिप्पणीमा पाइन्छ । नेपाली भाषानुवाद परिषद्का तत्कालीन अध्यक्ष पुष्कर शमशेरले त 'स्वानीमान्छे'को सट्टा संस्कृतको 'स्त्री', 'ललना', 'महर्षी' रूचाउने वा अंग्रेजीको 'उमन्' अपनाउनेहरू नेपाली भाषाका कट्टर विरोधी हुन् भनेका छन् (स्वास्नीमान्छे २०१५ड) । 'स्वास्नीमान्छे' नाम पास गराउन ती सरकारी कर्मचारी किन हत्किएका

थिए भन्ने कुरा त्यो सम्पादकीय पढेर थाहा हुँदैन । 'स्वास्नीमान्छे' नामको विरोध हुनसक्ने डरले नै महिलाहरूको सम्मति खोजिएको हुनुपर्छ ।

स्वास्नीमान्छे प्रकाशन भइसकेपछि पनि म्यागेजिनको नामको सम्बन्धमा यो पत्रिकामै बहस भएको देखिन्छ । 'स्वास्नीमान्छे'को 'स्वास्नी' भन्ने शब्द संस्कृतको सुवासिनीबाट आएको हो । 'सुवासिनी'को अर्थ धेरै राम्रो भएकाले 'स्वास्नी'लाई पनि त्यस्तै रूपमा लिनुपर्छ भनेर नेपाल शिक्षा परिषद्का गोपाल पाँडेले 'स्वास्नीमान्छे—नामबारे सम्मतिहरू' मा जनाएका थिए (स्वास्नीमान्छे २०१५) । त्यसको खण्डन गरिएको महानन्दको लेख पछि पूर्णांक १२-१४ मा छापिएको छ । उनले अमर कोशको व्याख्या र त्यसबारे विभिन्न व्यक्तिले लेखेका कुराको आधारमा 'सुवासिनी'को अर्थ "तस्मै भएपछि पनि माइतै बस्ने स्वास्नी ... माइतबाट ढिलो घर जाने अर्थात् हतपत्त घर नजाने" हो भनेका छन् । उनको तर्क छ, "तेस्तो माइत बसाई सबैतिर मन नपर्दा हुँदा सुवासिनी शब्द तिरस्कार दृष्टान्तका रूपमा धेरैतिर फिँजिई 'सुवासिनी' छिटो बोल्दा 'स्वास्नी' भएको हो । एसरी स्वास्नी शब्दले पत्नी शब्दको स्थान लियो । तेसो हुँदा आज पनि स्वास्नी शब्द अलिक शंकोचसित व्यवहार हुन्छ" (महानन्द २०१७ : ९-१०) । उनका अनुसार 'स्वास्नी'को अर्थ पत्नी र 'आइमाई'को अर्थ नारी हो । त्यस्तै 'लोग्ने' शब्द विशेषण भएकाले त्यसमा विशेष्य थपेर 'लोग्नेमान्छे/मानिस बनाउन सकिन्छ । तर 'स्वास्नी' शब्द नाम पद भएकाले त्यसमा मान्छे वा मानिस थप्दा 'केटोमान्छे' वा 'केटीमान्छे' बनाए जस्तै नसुहाउँदो हुन्छ भन्ने उनको तर्क छ । यी सबै कारणले म्यागेजिनको नाम स्वास्नीमान्छे भन्दा आइमाई उपयुक्त हुने उनको धारणा छ ।

त्यस्तै 'महिला समिति' बारे लेखिएको पाठक पत्रमा रामचन्द्र अधिकारीले पनि नाम फेर्ने सल्लाह दिएका छन् । त्यो पत्रमा लेखिएको छ, "स्वास्नीमान्छे नभनी मातृ जाति भने कसो होला ? आजको युगमा स्वास्नी भन्ने शब्दलाई कोषमा मात्र रहन दिनु भन्ने मेरो विचार हो" (अधिकारी २०१६ : ४५) । सुवासिनीबाट बनेको स्वास्नी शब्दलाई तिरस्कारको भावनाबाट पहिले पहिले लिने गरेको हुनसक्ने भए पनि अहिले त्यसले उही अर्थ नदिने श्यामप्रसादको तर्क छ । 'स्त्री' जस्तै 'स्वास्नी' शब्दको प्रयोग पनि पत्नी र आइमाई जाति दुवैको अर्थमा प्रयोग हुँदै आएको उनको भनाइ छ । समय-समयमा थुप्रै शब्दको अर्थमा परिवर्तन भएको भन्दै श्यामप्रसाद लेख्छन्, "जनव्यवहारमा नचल्ने अर्थ र प्रयोगका सम्बन्धमा कोशकार र वैयाकरणकारले हजार तर्क गरे पनि, लाख प्रयत्न गरे पनि केही लाग्दैन । भाषाविज्ञानको वास्तविक सिद्धान्तले यस तथ्यलाई खुला रूपबाट स्वीकार गरेको

छ" (श्यामप्रसाद २०१८ : १०-१२) । यसरी उनले पत्रिकाको नाम परिवर्तन नगर्ने अडान लिए ।

यद्यपि महिला संगठनहरूका नाम, महिला संघबाट प्रकाशित म्यागेजिन, *स्वास्नीमान्छे* आएका सरकारी प्रतिवदेन-मस्यौदामा 'महिला' र 'नारी' शब्दको प्रयोग गरिएको छ । म्यागेजिनको नामबारे भएको बहस, यसै म्यागेजिनमा विभिन्न व्यक्तिका लेख रचनामा प्रयोग भएको भाषा हेर्दा पनि औपचारिक रूपमा प्रस्तुत हुँदा 'महिला' वा 'नारी' जस्ता शब्दको प्रयोग त्यस बेला बढिरहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । वर्तमान समयमा 'महिला' तथा 'नारी'ले 'आइमाई' तथा 'स्वास्नीमान्छे' जस्ता शब्दलाई लेख्य रूपमा विस्थापित गरिसकेका छन् । अहिले थुप्रै नेपाली महिलाहरू 'आइमाई' र 'स्वास्नीमान्छे' जस्ता शब्दको प्रयोग रूचाउँदैन् (गौतम २०६३) ।

आर्थिक तथा व्यवस्थापकीय पाटो र निरन्तरता

त्यस बेलाको आर्थिक तथा राजनीतिक तरलताको अवस्थामा महिला म्यागेजिन एक दशकसम्म प्रकाशन हुनुलाई सफल नै मान्नुपर्छ । यस्तो सफलताको कारण योजनाबद्ध सुरुआत र चुस्त व्यवस्थापन हो भन्ने यो अध्ययनमा देखिन्छ ।

प्रकाशन सुरु गर्नुभन्दा अघिदेखि नै यो म्यागेजिन प्रकाशन हुँदैछ भन्ने विज्ञापन 'विनिमय'^९ को आधारमा *कल्पना* दैनिक, *फिलिङ्गो* दैनिक, *नेपाल समाचार* दैनिक, *नेपाल पुकार* साप्ताहिक, *स्वतन्त्र नेपाल* साप्ताहिक, *नवयुग* साप्ताहिक आदि पत्रिकामा प्रकाशन गरिएको थियो । आर्थिक कारणले पत्रिकाको प्रकाशन नरोकियोस् भनेर ३०० जना स्थायी ग्राहक बनाएपछि मात्र प्रकाशन सुरु गरियो । भारतीय दूतावासले प्रत्येक अंकको २०० प्रति किनिदिनाले त्यो सम्भव भएको थियो । त्यस्तै १,००० जना ग्राहक भएपछि तीन महिने म्यागेजिनलाई दुई महिने बनाउने योजना प्रकाशकले सार्वजनिक गरेका थिए (स्वास्नीमान्छे २०१७ग) । त्यसअनुरूप २०१७ साउनबाट म्यागेजिनलाई द्वैमासिक भनिन थालियो । तर त्यसपछि म्यागेजिन अनियमित रूपमा प्रकाशन हुने क्रम बढ्दै गयो ।

भारतीय राजदूतावासको सांस्कृतिक विभागले पत्रिका किनिदिएर गर्दैआएको सहयोग एक वर्षपछि बन्द भयो । अब उप्रान्त उक्त सहयोग नलिने भन्दै वि.सं. २०१६ (पूर्णांक ७) मा यस म्यागेजिनले प्रकाशकीय प्रकाशित गर्‍यो । त्यसमा

^९ एकले अर्काको विज्ञापन प्रकाशन गर्ने सहमति ।

भनिएको छ, "हामीले दुई सय थान पत्रिका बेच्न तयार भएका थियौं; राष्ट्रिय स्वाभिमान बेच्न तयार भएका थिएनौं" (स्वास्नीमान्छे २०१६ख : ४०-४१) ।

भारतीय राजदूतावासका एक सचिवका घरमा काम गर्न जाने एक महिला पिटिएकी थिइन् । विभिन्न ठाउँबाट त्यस घटनाको विरोध भयो र निकै 'हल्ली-खल्ली' मच्चियो । त्यसपछि नेपाल सरकारले तीन-चार थप्पडमात्र परेको र मामूली चोटपटक लागेकाले घटना सामान्य किसिमको हो भन्दै विज्ञप्ति निकाल्यो । विज्ञप्तिमा 'सानो घटना' भन्दै यो घटनालाई उठाएर दुई देशबीचको सम्बन्धमा मनोमालिन्य उत्पन्न गर्न खोज्नेहरूको निन्दा गरिएको थियो (स्वास्नीमान्छे २०१६ग : ४१-४२) । यस सन्दर्भमा २०१६ साउन-भदौ-असोजको पूर्णांक पाँचमा 'अफसोचको कुरा' शीर्षकमा *स्वास्नीमान्छे*ले सम्पादकीय प्रकाशन गरेको थियो । त्यसमा घटनालाई मोड्न खोजेको भन्दै सरकार तथा त्यस विषयमा केही नबोल्ने महिला संगठनहरूप्रति दुःख प्रकट गरिएको थियो । त्यस्तै उक्त घटनाप्रति असन्तुष्ट हुँदै सम्पादकीयमा लेखियो, "हामी तीप्रति निन्दा प्रकट गर्दछौं जसले मित्रराष्ट्रका आइमाईउपर हात छोडे र यसको निम्ति आफ्नो भूल स्वीकारसम्म गरेनन्" (स्वास्नीमान्छे २०१६ग : ४१-४२) । यही घटना तथा सम्पादकीयको कारण भारतीय दूतावाससँग म्यागेजिनको सम्बन्ध बिग्रन पुग्यो । प्रत्यक्ष रूपमा त उनीहरूलाई कुनै प्रकारको दबाब आएन तर उनीहरूले अपमानित महसुस गरेपछि नै त्यो सहयोग नलिने निर्णय गरेका थिए ।^{१०}

त्यस बेलासम्म *स्वास्नीमान्छे*को ग्राहक संख्या निकै बढिसकेको थियो । त्यसैले भारतीय दूतावासको सहयोग नलिने निर्णयले म्यागेजिन बन्द गनुपर्ने अवस्था आउँदैनथ्यो । त्यसपछि *स्वास्नीमान्छे*ले २०१७ वैशाख (पूर्णांक ८) देखि प्रचार-विभागबाट दिइने सरकारी विज्ञापन प्रत्येक अंकका लागि रु २०० पनि पाउन थाल्यो ।^{११} यसले पनि पत्रिका चलाउन निकै सहयोग भएको हुनु पर्छ ।

^{१०} श्यामप्रसादका अनुसार त्यस बेला अन्य पत्रपत्रिकालाई पनि त्यस्तो सहयोग भारतीय दूतावासले दिने गरेको थियो । उनीहरूको उद्देश्य पत्रिकालाई आफ्नो हातको खेलौना बनाउनु थियो । नेपाली भाषा साहित्यको विकास होस् भन्ने भावनाले नभएर उनीहरू विभिन्न मान्छे चिन्न र आफ्नो पहुँच बढाउन पत्रिका किन्ने गर्थे (२०६८ पुस १५ मा गरिएको कुराकानी) । *स्वास्नीमान्छे*को त्यो प्रकाशकीय निर्णय सुनेर भारतीय दूतावासका संस्कृति-विभाग प्रमुख शिवमंगल सिंह 'सुमन' रिसाएका थिए रे (श्यामप्रसाद २०६३) ।

^{११} वि.सं. २०१७ को राजनीतिक परिवर्तनपछि निस्केको दोस्रो अंक (पूर्णांक १५-१६) साउन-कात्तिक २०१८ मा सरकारले सरकारी विज्ञापन छापेबापत दिँदै आएको रु २०० बाट रु ५० घटाएर रु १५० मात्र दिने उल्लेख गरिएको छ । पछि उक्त रकम बढ्यो वा बढेन त्यसको जानकारी भने दिइएको छैन ।

त्यस बेलासम्म सो पत्रिकाको मूल्य ९० पैसा र वार्षिक मूल्य ३ रूपैयाँ थियो । आर्थिक संकट नपरोस् भनेर सेवा सदनबाट निस्कने साहित्य र स्वास्नीमान्छेमध्ये स्वास्नीमान्छेको लागि सरकारी विज्ञापन तथा भारतीय दूतावास लगायतको सहयोग लिने तर साहित्यलाई पूर्ण रूपमा ग्राहकको भरमा टिकाउने उनीहरूको योजना थियो ।

स्वास्नीमान्छे केही पछिसम्म एकलो महिला म्यागेजिनको रूपमा रहिरहयो ।^{१२} त्यसैले गुणस्तर, बिक्री वा विज्ञापनका लागि समान प्रकारका म्यागेजिनहरूसँग प्रतिस्पर्धा गर्नुपरेन । यसमा केही विज्ञापन पनि छापिएका छन् । अधिकांश विज्ञापन पत्रपत्रिका र बजारमा नयाँ आएका वा आउन लागेका पुस्तकका छन् । स्वास्नीमान्छेको विज्ञापन छाप्ने पत्रिकाको विज्ञापन नै यो म्यागेजिनमा छापिने भएकाले त्यसमा पैसाको लेनदेन भने हुँदैनथ्यो । पुस्तक प्रकाशन त्यस बेला व्यावसायिक नभएकाले पुस्तक तथा पुस्तकालयको विज्ञापनबाट गतिलो आम्दानी हुने अनुमान गर्न गाह्रो छ । आवरण पृष्ठको विज्ञापनका लागि पूरा पृष्ठको रु ४० र भित्री गाताको रु १५ दर राखेर पत्रिका सुरु गरिएको थियो । सुस्तैरका अंकमा महिलाका पोशाक सिलाउने र बेच्ने पसल, इलेक्ट्रिक स्टोर, मल (खाद) भण्डार, ड्राइ विलनर्स, औषधी आदिका केही विज्ञापनहरू पनि छापिएका छन् । तर पछि भने यस्तो विज्ञापन छापिएको देखिन्न । समग्रमा स्वास्नीमान्छेको विज्ञापन नियम यो हो भनेर आफैले छाप्ने सूचनाले लिने जति ठाउँ पनि त्यस्ता विज्ञापनले लिएका छैनन् ।

पत्रिकाको बिक्री र सरकारी सहयोगबाहेक चन्दा संकलन यो पत्रिकाको खर्च जुटाउने अर्को पाटो हो । म्यागेजिनमा पहिलो अंकदेखि नै पाँच रूपैयाँभन्दा बढी चन्दा दिनेहरूको नाम सार्वजनिक गरिएको छ । पैसा दिन सक्ने जोसुकैबाट पनि चन्दा लिएको देखिन्छ । त्यस्तो सहयोग गर्नेहरू राणा-शाह परिवार, व्यापारी,

त्यस बेला परिवर्तित राजनीतिक व्यवस्थालाई सहयोग होस् भनेर योजनाबद्ध रूपमा पत्रपत्रिकालाई सरकारी सहयोग गर्ने नीति ल्याई केही छानिएका प्रकाशनलाई रु १०० (मासिक-द्वैमासिक) देखि ६०० (दैनिक) सम्मको आर्थिक सहयोग दिइएको थियो (देवकोटा २०२४ : १७३-१७९) । तर स्वास्नीमान्छेले पहिलेदेखि नै विज्ञापन पाउँदै आएको हुनाले २०० बाट घटाएर १५० मात्र पारिएको हुन सक्छ ।

^{१२} वि.सं. २०१९ पछि भने सरकारी सहयोग र संरक्षणमा रहेको नेपाल महिला संगठनबाट पनि महिला बोलिचन्को प्रकाशन हुन थाल्यो । त्यस बेला राष्ट्रिय निर्देशन मन्त्रालयअन्तर्गत गठन भएका अरु वर्गीय संगठनले पनि म्यागेजिन प्रकाशन गर्थे । त्यस्तै, नेपाल महिला संघले प्रकाशन गर्ने वेतना द्वैमासिकको २०५२ भदौ अंकमा वर्ष ३५ लेखिएकाले यो म्यागेजिन पनि वि.सं. २०१७-१८ मा प्रकाशन भएको बुझिन्छ ।

हुनेखाने तथा विशिष्ट पदमा बसेकाहरू नै थिए । यसबारे २०१६ वैशाख-जेठमा लेखिएको श्यामप्रसादको डायरीमा उल्लेख छ, "हाम्रो पत्रिका 'स्वास्नीमान्छे' नरम भए पनि वामपन्थी । धेरै माथिल्लो वर्गबाट पछिसम्म सहयोग पाइरहनु गाह्रो । सर्वसाधारण जनताकै भरबाट टिक्नसक्ने तुल्याउनु पर्छ" (श्यामप्रसाद २०६३ : ९) । तर त्यस्तो प्रयास सफल भएको देखिन्छ । त्यसैले यो म्यागेजिन पछिसम्म नै नरमै रहिरह्यो, पर्याप्त मात्रामा आलोचनात्मक हुन सकेन । धेरै चन्दा उठेको समयमा रु ७४९ सम्म पुगेको देखिन्छ ।^{१३} त्यति बेला श्यामप्रसादलाई मासिक १००-१२५ रूपैयाँमा काम गर्नको लागि अरु पत्रिकाका सञ्चालकहरूबाट प्रस्ताव आएको थियो । त्यसै समयमा उनी आफै पनि रु १००-१५० कै हाराहारीमा मासिक तलब पाउने गरी काम गरिरहेको कुरा उनको डायरीबाट थाहा हुन्छ (श्यामप्रसाद २०६३ : १-१५) ।^{१४} पञ्चायतले यो पत्रिका निस्किरहेको समयमा कम्युनिस्टहरूबाट खतरा महसुस गर्दैन्थ्यो । पञ्चहरूले नेपाली काँग्रेसलाई भारत परस्त भन्थे । त्यसैले भारतीय प्रभावको विरुद्धमा चीनियाँ प्रभाव बढाउन छुट थियो । परिणामस्वरूप त्यस बेला चीनियाँ पत्रपत्रिका, कम्युनिष्ट पार्टीका पुस्तक, माओका स्तुति र उनका भाषणहरूको संग्रह सितैमा बाँडिन्थ्यो (सिंह २०५१) । तर पञ्चायत व्यवस्थाको विरोध गर्ने छुट भने थिएन । त्यसैले *स्वास्नीमान्छे*ले कम्युनिस्ट विचारधाराको प्रचार गरे पनि पञ्चायतको प्रत्यक्ष विरोध नगरी उनीहरूबाट सहयोग लिदै आफूलाई टिकाउन खोज्यो ।

म्यागेजिनको बिक्री बढाउन सुस्देखि तीन-चार वर्षसम्म आकर्षक ग्राहक योजना ल्याएको थियो । पाँच जना एक वर्षे ग्राहक बनाउनेलाई एक वर्ष, दस जना एक वर्षे वा दुई वर्षे पाँच जना बनाउनेलाई दुई वर्षसम्म सितैमा पत्रिका उपलब्ध गराइन्थ्यो । वि.सं. २०१७ को राजनीतिक परिवर्तनपछि भन् आजीवन ग्राहक योजना ल्याइयो । रु २०० लिएर सय जना आजीवन ग्राहक बनाउने र त्यसबाट आएको पैसाले आफ्नै प्रेस राख्ने योजना थियो । आफ्नो प्रेस नहुँदा पत्रिका समयमा निकाल्न र दुई महिनेबाट एक महिने बनाउन पनि नसकिने भएकाले नै यस्तो योजना ल्याइएको हो भनिएको थियो । आजीवन ग्राहक पाँच

^{१३} यो म्यागेजिनमा रु पाँचभन्दा कम चन्दा दिनेको नाम तथा पैसा उल्लेख नहुने भएकाले यो तथ्यांकमा त्यस्तो सहयोग छुटेको हुनसक्छ ।

^{१४} श्यामप्रसाद आफूले पत्रिका निकालिरहेको समयमा पनि जीविकोपार्जनका लागि अरूले निकाल्ने पत्रिकामा पनि सम्पादकीय काम गर्थे । कहिलेकाहीँ उनले २-३ ओटा पत्रिकामा एकैचोटी आंशिक कर्मचारीको रूपमा काम गरेको पनि उनको डायरीबाट थाहा पाइन्छ ।

जना, दुई वर्षे ५० जना, एक वर्षे १०० अथवा गुमस्ता (पत्रिका विक्रेता) २५ जना बनाउनेलाई पनि आजीवन पत्रिका उपलब्ध गराउने योजना ल्याइएको थियो । पत्रिका नचाहिनेलाई नगद दिने र एक वर्षे, दुई वर्षे वा तीन वर्षे ग्राहकलाई साहित्य-सेवा-सदनले प्रकाशन गरेका र यसै योजनाका लागि अन्य व्यक्तिले दिएका पुस्तकहरू उपहार दिने व्यवस्था पनि गरिएको थियो । एक वर्षे, दुई वर्षे, तीन वर्षे ग्राहक बनाउनेलाई ग्राहकैपिच्छे क्रमशः एक, दुई र तीन रूपैयाँ दिने गरिन्थ्यो । काठमाडौँबाहिर १० सहरमा नेपाल ब्यांकका शाखाहरूमा ग्राहक, एजेन्ट र चन्दादातालाई सजिलो होस् भनेर सम्पादक-प्रकाशक शशिकला शर्माको नाममा खाता खोलिएको थियो (स्वास्नीमान्छे २०१७घ) ।

विसं. २०४७ पछि निस्किएका गैरनाफामुखी पत्रपत्रिकाहरू आर्थिक रूपले संकटमा पर्नुको एउटा कारण देशका विभिन्न ठाउँमा बिक्री भएका पत्रिकाको पैसा उठाउन नसक्नु हो (बस्नेत २०६०) । यस्तो अवस्था पञ्चायतकालीन पत्रिकामा पनि लागु हुन्थ्यो । तर *स्वास्नीमान्छे* भने त्यसको अपवाद थियो । बिक्रेताहरूले तोकिएको संख्यामा पत्रिका पाउन अग्रिम भुक्तानी गर्नु पर्दथ्यो भने बिक्री नभएको पत्रिका फिर्ता हुँदैनथ्यो जसले गर्दा पत्रिका बिक्रीको पैसा नउट्ने वा छापिएको पत्रिका बिक्री नहुने सम्भावना रहँदैनथ्यो । यसका बिक्रेता तथा एजेन्टले लिने पत्रिकाको संख्याको आधारमा २० देखि ३५ प्रतिशतसम्म कमिसन पाउँथे ।

यो म्यागेजिनमा जनाइएअनुसार नेपालका प्रायः सबै जिल्लामा यसको बिक्री वितरण हुन्थ्यो । त्यस्तै भारतका आसाम, दार्जिलिङलगायतका सहरमा पनि यो पुग्थ्यो । यसका विभिन्न अंकहरूमा वितरकको नाम तथा ठेगाना पनि उल्लेख छ । त्यस्तै श्यामप्रसादको डायरीमा रसियाका पत्रपत्रिका र पुस्तक तथा नेपालका पुस्तक तथा *स्वास्नीमान्छे* लगायतका म्यागेजिनहरूको आदानप्रदान पनि हुने गरेको कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ (श्यामप्रसाद २०६३) । पुराना अंकसँग नयाँ अंक साट्ने योजना पनि ल्याइएको थियो । यसमा जति संख्यामा पुराना अंक फिर्ता गन्थे त्यति नै संख्यामा नयाँ अंक उपलब्ध गराइनेछ भनिएको थियो । यसबाट *स्वास्नीमान्छे*का पुराना अंकको माग र लोकप्रियतालाई थियो भन्ने बुझिन्छ ।

त्यस बेला *स्वास्नीमान्छे*का प्रकाशकले देखाएको व्यावसायिक कौशल उत्कृष्ट थियो । त्यसैले संक्रमणकालीन तरल राजनीतिक-आर्थिक अवस्थामा कमजोर आर्थिक अवस्थाले कारण बन्द हुने अरु पत्रपत्रिकाभन्दा *स्वास्नीमान्छे* फरक रह्यो ।

बन्द

यो म्यागेजिनको प्रकाशक 'साहित्य-सेवा-सदन' व्यक्ति केन्द्रित थियो । श्यामप्रसाद र शशिकला शर्मा नै यसका हर्ताकर्ता थिए । वि.सं. २०५० मा *अस्मितालाई* दिएको अन्तरवार्तामा शशिकला शर्माले पत्रिका बन्द हुनुलाई व्यक्तिगत कारण भनेकी छन् । उनका अनुसार आर्थिक दृष्टिले पत्रिका आफ्नो खुट्टामा उभिएको थियो, ग्राहक पर्याप्त थिए, पाठकले पत्रिका रूचाएका थिए, सरकारी विज्ञापन पनि आइरहेको थियो । त्यसै समयमा उनी चौतारामा श्री कृष्ण माध्यमिक विद्यालयमा प्रधानाध्यापक भएर गइन् । त्यहाँबाट काठमाडौँ धाएर पनि उनले २/३ अंक निकालिन् । चौतारामा बसेर पत्रिका निकाल्न सहज थिएन । भन्नु उनी स्याङ्जा गएर नौ वर्ष बसेपछि त पत्रिका बन्द हुनुको विकल्प रहेन (मास्के २०५०) ।

शशिकला शर्माले पत्रकारिता छोडेर शिक्षण पेशा अँगाल्नुको कारण भने थाहा हुन सकेको छैन । वि.सं. २०२१ तिरै शशिकला र श्यामप्रसादको सम्बन्ध बिग्रन थालेको थियो (श्यामप्रसाद २०६६) । त्यसैबीच वि.सं. २०२४ मा श्यामप्रसाद भूमिगत भए ।^{१५} त्यसपछि शशिकला शर्मा एकलैको काँधमा प्रकाशनको कार्यभार आयो । श्यामप्रसाद आफू भूमिगत हुनुलाई नै पत्रिका बन्द हुनुको प्रमुख कारण मान्छन् ।^{१६} शशिकलाले भने श्यामप्रसाद भूमिगत भएकाले पत्रिका बन्द भएको हो भन्ने मानेकी छैनन् (मास्के २०५०) । यद्यपि पति-पत्नीको मात्र प्रत्यक्ष संलग्नतामा चलेको संस्थामा पारिवारिक वा व्यक्तिगत सम्बन्ध टुट्नुले उल्लेख्य असर पार्‍यो ।

पाठकहरूले मन पराएका थिए भनेर शशिकलाले भने पनि त्यस बेलासम्म पत्रिकाको गुणस्तर खस्किसकेको थियो । भन्डै ५० पृष्ठमा छापिने म्यागेजिन घटेर ३० पृष्ठभन्दा कम भइसकेको थियो । अर्कातिर, वि.सं. २०१९ मा महिला संगठनबाट *महिला बोलिन्छन्* निस्कन थाल्यो । उक्त संगठन तथा म्यागेजिनमा संलग्न भएका कमल राणा लगायतबाट पनि *स्वास्नीमान्छेलाई* सहयोग हुँदै आएको थियो । *महिला बोलिन्छन्*को प्रकाशन प्रारम्भ भएपछि भने कतैबाट पनि *स्वास्नीमान्छेलाई* आर्थिक सहयोग आएको देखिँदैन । त्यसैले *महिला बोलिन्छन्*को प्रकाशन पनि यो

^{१५} उनी राजनीतिक कारण देखाई भूमिगत भएका थिए । श्यामप्रसादका अनुसार निर्मल लामासँग उनको भेट भएकै दिन लामालाई गिरफ्तार गरियो । त्यसपछि उनलाई साथीहरूले भूमिगत हुन सल्लाह दिएकाले नै उनी भूमिगत भए । तर उनी कसैप्रति पनि कडा रूपमा प्रस्तुत नभएका साहित्यकार/पत्रकार हुनाले उनी भूमिगत हुनुको कारण राजनीतिक नभएर व्यक्तिगत थियो भन्ने पनि सुनिन्छ । त्यस्तै भूमिगत भएर उनले राजनीतिक रूपमा खासै केही नगरेकाले उनको भूमिगत राजनीतिक जीवनबारे अझै प्रश्न उठ्ने गरेको छ ।

^{१६} श्यामप्रसाद शर्मासँग २०६८ पुस १५ मा गरिएको कुराकानी ।

पत्रिका बन्द हुनुको एउटा कारण हुन सक्छ । पञ्चायत कालमा स्वास्नीमान्छे पहिले जस्तो आलोचनात्मक हुन सकेन । पञ्चायत पछिका केही सीमित अंकहरूमा मात्र आलोचनात्मक सामग्री प्रकाशन गरिएको छ । स्वास्नीमान्छे आलोचनात्मक रूपमा नै प्रकाशन भएर आर्थिक तथा राजनीतिक रूपले पनि टिक्न गाह्रो थियो । महिला बोल्छन्ले जस्तै पञ्चायतको गुणगान गाउन पनि स्वास्नीमान्छेले सकेन । न त महिला बोल्छन्को प्रकाशनपछि यसले आफ्नो फरक अस्तित्वलाई नै पुष्टि गर्न सको । वि.सं. २०२२ मा सरकारले ल्याएको प्रकाशनसम्बन्धी नयाँ नियमावलीले गर्दा 'साहित्य सेवा सदन'बाट निस्कँदै आएको साहित्य बन्द गर्नु परेको र स्वास्नीमान्छे पनि कहिले बन्द हुने हो भन्ने ठेगान नभएको कुरा स्वास्नीमान्छेको प्रकाशकीयमा जनाइएको छ । उक्त नियमावलीले वर्षभरिमा निस्कनुपर्ने न्यूनतम अंक, वितरण-संख्या, आकार प्रकार, लगानी आदि कुरा तोकिएको थियो जसले गर्दा साहित्य द्वैमासिकलाई मासिक बनाउने योजनाबाट म्यागेजिन बन्द गर्नुपर्ने अवस्थामा पुगेको थाहा हुन्छ । उक्त प्रकाशकीयमा लेखिएको छ :

प्रकाशन स्वतन्त्रता सीमित हुँदै गएको र पत्रपत्रिका चलाउने एकलौटी दुल्लुला पूँजीपति, अर्धसर्कारी वा सरकारी सङ्गठनहरूलाई नै सजिलो रहन गएको आजको अवस्थामा हामीले अहिलेसम्म गरिआएभैं 'स्वास्नीमान्छे' पत्रिकाको आजीवन, तीन वर्ष र दुई वर्ष आदि ग्राहक बनाउनु उचित देखेनौं । त्यसकारण अबदेखि केवल वार्षिक ग्राहक बनेर र फुटकर प्रति किनेर नै यस पत्रिकालाई सहयोग पुऱ्याउन पाठकसित अनुरोध गरिन्छ (स्वास्नीमान्छे २०२२) ।^{१७}

देशको राजनीतिक परिस्थितिले गर्दा पनि यो म्यागेजिन बिस्तारै ओरालो लागेको कुरा यस्ता तथ्यहरूले देखाउँछ । तर विशुद्ध राजनीतिक कुरा गर्ने म्यागेजिन नभएकाले व्यवस्था परिवर्तन हुँदैमा यसलाई बन्द गर्नुपर्ने अवस्था नआउनु पर्ने हो । पञ्चायत व्यवस्थामा पनि महिलाको अवस्था सुधारका लागि आवाज उठाउने ठाउँ स्वास्नीमान्छेलाई थियो । त्यस्तै स्वास्नीमान्छे आर्थिक रूपले फाइदामा नगए पनि आर्थिक संकटले गर्दा बन्द हुने अवस्था थिएन भन्ने कुरा यसका सम्पादक-प्रकाशकबाट बुझिन्छ । त्यसैले श्यामप्रसाद र शशिकला शर्माको पारिवारिक जीवनमा देखापरेको दरारलाई नै यो म्यागेजिन बन्द हुनुको प्रमुख कारण मान्न सकिन्छ ।

^{१७} उक्त प्रकाशकीयमा साहित्यका ग्राहकलाई पनि स्वास्नीमान्छे नै उपलब्ध गराउने बताइएको छ । त्यस्तै साहित्यमा लेखेहरूलाई पनि स्वास्नीमान्छेकै लागि लेखन अनुरोध गरिएको छ ।

म्यागेजिनको प्रकृति र यसले उठाएका प्रमुख विषय

शिव रेग्मीले एक लेखमा *स्वास्नीमान्छे*लाई साहित्यिक पत्रिका भनेका छन् (रेग्मी २०६८) । यद्यपि साहित्यिक पत्रिकाको रूपमा दर्ता भए पनि यसको विषयवस्तु र अन्य स्तम्भहरू हेर्दा यो महिला म्यागेजिन हो । साहित्य यसको एउटा खण्ड मात्र हो । साहित्यका सामग्रीहरू पनि विशेष गरी महिलाका विषयमा नै केन्द्रित छन् । महिला म्यागेजिनमा साहित्यिक सामग्री प्रकाशन गर्ने प्रचलन अन्यत्र पनि पाइन्छ । महिला म्यागेजिन प्रकाशनको सुखतिर बेलायत र अमेरिकामा समाचारपत्रमा 'स्ट्याम ड्युटी' लगाइएको थियो । त्यसैले ज्ञानमाधिको कर (ट्याक्स अन नलेज) भनेर चिनिने यो कर छल्न पनि महिला म्यागेजिनले समाचार नछापेर आख्यान तथा लेख छाप्ने गर्थे (बिथाम सन् १९९६) । *स्वास्नीमान्छे*मा साहित्य, राजनीति-सामाजिक, शिक्षा र संस्कृति, भेटघाट र कुराकानी, चिनारी, घर गृहस्थीका कुरा, स्वास्थ्य र सौन्दर्य, लेख, आमा-बाबुलाई सल्लाह, हालखबर (समाचार), स्वास्नीमान्छेको विचार, प्रकाशकको तर्फबाट, पुस्तकको-परिचय/समालोचना, हाम्रो स्कुल, कटाकेटीको निम्ति, तपाईंको राय, रमाइलो कुरा जस्ता स्तम्भ तथा खण्डहरू छन् । यो म्यागेजिनमा समाचारदेखि चुटकिलासम्म छापिन्थे ।

आफूलाई पारिवारिक भन्ने म्यागेजिनहरूले पनि *स्वास्नीमान्छे*ले प्रकाशन गरे जस्ता थुप्रै सामग्रीहरू प्रकाशन गर्थे/गर्छन् । पारिवारिक म्यागेजिनले छाप्ने स्तम्भ तथा सामग्रीको आधारमा हेर्दा यसलाई पारिवारिक महिला म्यागेजिन पनि भन्न सकिएला । मूलतः यो म्यागेजिनको उद्देश्य नेपाली महिलालाई उन्नतितर्फ लैजानु थियो । त्यस समयमा भारतबाट निस्कने म्यागेजिनको प्रभावबाट त्यस्ता स्तम्भहरू राखिएको हुनसक्छ । किनभने महिला म्यागेजिनमात्र होइन नेपाली पत्रकारिताको सुरुआत कालमा पनि भारतीय प्रभाव वा भूमिको प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यस्तै त्यस समयका भारतीय लोकप्रिय महिला म्यागेजिनहरूले पनि यस प्रकारका स्तम्भहरू प्रकाशन गर्थे (व्यास र सिंह सन् १९९३) । समाजवादी व्यवस्था भएको सोभियत संघबाट प्रकाशित म्यागेजिनमा पनि महिला स्वास्थ्य, सरसफाइ, बालबच्चाको हेरचाह, सिलाइबुनाइ लगायतका सामग्री छापिन्थे ।

*स्वास्नीमान्छे*मा प्रकाशित साहित्यिक सामग्रीहरूले महिलाका पीर-व्यथाको उजागर र महिला सशक्तीकरणका लागि सरल भाषामा विचार प्रवाह गरेका छन् । महिलासँग सम्बन्धित अन्य राजनीतिक-सामाजिक, आर्थिक गतिविधिहरू नगण्य हुने भएकाले पनि साहित्यिक रचनाको भूमिका महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । त्यस बेला सक्रिय रूपमा कलम चलाइरहेका थुप्रै साहित्यकारहरूका कविता, गीत, कथा, निबन्ध, नाटक-एकांकी, लोक साहित्यका सामग्रीहरू यसमा छापिएका छन् ।

तिनमा केवलपुरे किसान, नीरविक्रम प्यासी, भीमनिधि तिवारी, धर्मराज थापा, माधवप्रसाद घिमिरे, टी.आर. विश्वकर्मा, भुवनेश्वर, कुलचन्द्र कोइराला, दौलतविक्रम विष्ट, तारानाथ शर्मा, गोविन्द भट्ट, वीरेन्द्र खुजेली, जगतबहादुर सिंह, मुकुन्द ढुंगेल, सरिता ढकाल, परशु प्रधान, चन्द्रकला प्रधान, भुवनेश्वरी तिवारी, डी.पी. अधिकारी, शशिकला शर्मा, इन्दिरा श्रेष्ठ, आनन्ददेव भट्ट, श्यामप्रसाद, कृष्णप्रसाद 'सर्वहारा' आदि उल्लेख्य नाम हुन् । साहित्यको खण्डमा पनि महिलाको उपस्थिति भने कमै देखिन्छ ।^{१८} महिला लेखकको संख्या कम भयो भनिएका पाठक पत्र र अरु पत्रपत्रिकामा गरिएका टिप्पणी पनि छापिएका छन् ।^{१९} त्यसैले महिलाको प्रतिनिधित्व बढाउने प्रयास पनि भएको हुनुपर्छ ।

नारीसम्बन्धी लेखन र साहित्यको विकासमा पनि यो म्यागेजिनको महत्त्वपूर्ण योगदान छ । किनभने थुप्रै रचनाहरू यसै म्यागेजिनका लागि सिर्जना गरिएका हुन् वा सम्पादक-प्रकाशककै प्रयासबाट ती प्राप्त भएका हुन् । प्रगतिशील भनिने विदेशी साहित्यका केही रचनाहरू पनि नेपालीमा अनुवाद गरेर छापिएको छ । लेनिन, हो चि मिन्ह, माओ चे-तुङ्ग, लू स्युन, मैक्सिम गोर्की, सी सुङ्-चिङ, ची आङ जस्ता व्यक्तिका कविता तथा निबन्ध, उपन्यासका अंशहरू छन् । ती सामग्रीहरू गोविन्द भट्ट, रुद्र शाक्य, मिठाई देवी, काशीनाथ तमोट, टी.आर. विश्वकर्मा आदिले अनुवाद गरेका छन् । थुप्रै सामग्रीमा अनुवादकको नाम दिइएको छैन । शशिकला शर्मा र श्यामप्रसाद आफै पनि अनुवाद गर्ने भएकाले ती सामग्रीहरू उनीहरूबाट अनुवाद भएको हुनसक्छ । यस्ता साहित्यका विषय भने महिला र राजनीति नै छन् ।

यो म्यागेजिनको महत्त्व लेख-निबन्धका रूपमा आएका सामग्रीहरूले बढाइदिएका छन् । तीमध्ये केही अनुसन्धानमूलक तथा विश्लेषणात्मक लेख पनि छन् । यसको

^{१८} श्यामप्रसाद (२०१६ख) र कमल दीक्षित (२०१५) ले पहिलेदेखि नै महिलाको नाममा पुस्खले पत्रपत्रिकामा लेख छपाउने प्रचलनबारे लेखेका छन् । श्यामप्रसाद आफैले समेत महिलाको छद्म नाम (सावित्री) राखेर यो म्यागेजिनमा लेख प्रकाशन गरेको स्वीकारेका छन् (श्यामप्रसाद २०६६ : २०-३१) । त्यसैले यसमा प्रकाशित केही अरु सामग्रीहरू पनि महिलाको नाममा पुस्खहरूले लेखेका हुन सक्छन् ।

^{१९} कल्पना दैनिक, गोरखापत्र द्विदैनिक (बिहान र बेलुका), हालखबर दैनिक, संयुक्त प्रयास साप्ताहिक, भ्री मासिक, नवयुग साप्ताहिक, शारदा मासिक, जनता दैनिक, स्वतन्त्र समाचार दैनिक, नेपाल भाषा पत्रिका दैनिक, स्व-राष्ट्र द्वैमासिक, जयतु संस्कृतम, दर्पण मासिक, फिलिङ्गो दैनिक, रूपरेखा द्वैमासिक, नयाँ समाज दैनिक, सगरमाथा साप्ताहिक, जन चेतना पाक्षिक, तस्म्य पाक्षिक आदि पत्रपत्रिकामा स्वास्नीमान्छेबारे छापिएका टिप्पणीहरू पनि यो म्यागेजिनमा प्रकाशन गरिएका छन् ।

टुलो हिस्सा भने अनुभवमा आधारित लेखले नै लिएका छन् । शिक्षा तथा पत्रकारितामा महिला, नेपाली नारीको अवस्था र समस्या, बालविवाह-बहुविवाहबारे धार्मिक ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएका कुरा र नेपाली समाज, महिला अधिकार र कानून आदि विभिन्न विषयमा अनुसन्धानात्मक तथा विश्लेषणात्मक लेखहरू प्रकाशित छन् । उदाहरणको रूपमा केदारनाथ न्यौपानेको 'विश्वविद्यालय शिक्षा र नेपाली नारी' (न्यौपाने २०१५), कमल दीक्षितको 'कालो अक्षर' (दीक्षित २०१५) र 'गोमा बिरिङ्गन्' (दीक्षित २०१६), ऋषिराम नेपालीको 'बाल-विवाह' (नेपाली २०१५), पू.वा. मानवको 'समान अधिकार' (मानव २०१५), माणिकलाल श्रेष्ठको 'नारी अधिकार र नेपाली महिला' (माणिक २०१६), आनन्ददेव भट्टको 'वर्तमान नेपाली नारी-समस्या' (भट्ट २०१६), श्यामप्रसादको 'पत्रकारिता र आइमाई' (श्यामप्रसाद २०१६ख) र 'बहु-विवाह-प्रथा' (श्यामप्रसाद २०१६क), महानन्दको 'स्वास्नीमान्छे' (महानन्द २०१७) आदि महत्त्वपूर्ण छन् ।

त्यस्तै लोकगीतका माध्यमबाट नेपाली नारीले कसरी आफ्नो पीडा-व्यथा, पोखिराखेका छन् भन्ने विषयमा नेपाली लोक गीतका अध्येता जनकप्रसाद हुमागाईंका थुप्रै लेखहरू यसमा छापिएका छन् । 'चीनका आइमाई', 'चीनियाँ स्वास्नीमान्छे', 'सोभियत संघका स्वास्नीमान्छे', 'चेकोस्लोभाकियाका आइमाई', 'मैले सोभियत संघमा के देखेँ?', 'पश्चिमका आइमाईहरूको सामाजिक अवस्था' जस्ता शीर्षकमा विदेशका महिलाबारे जानकारी दिने खालका लेख पनि यस म्यागेजिनमा अटाएका छन् । यस्ता लेखहरूले विशेष गरी साम्यवादी व्यवस्था भएका देशमा महिलाहरूले पुरुष सरह समान हक-अधिकार पाएका छन् र समान रूपमा सबैखाले पेशामा सहभागी भएका छन् भन्ने जानकारी दिन्छन् । नेपालका विभिन्न स्थान तथा समुदायका महिलाहरूबारे व्यक्तिगत जानकारीको आधारमा 'पूर्व पहाडका गरुड्सेनीहरू', 'पाल्पाली मगर्नीहरू', 'बैतडीका स्वास्नीमान्छे', 'भोजपुरे रैनी', जस्ता शीर्षकमा केही लेखहरू प्रकाशित छन् । यो पत्रिका विश्वस्तरमा भएका महिलाका गतिविधि एवं चीन, रसिया जस्ता मुलुकका राजनीति तथा महिलाका बारेमा थुप्रै कुराहरू आएका छन् तर नेपालका राजनीतिक पार्टी, अझ नेपालकै कम्युनिस्ट पार्टीहरू र तिनका महिला संगठनले के गरिरहेका छन् भन्ने विषयमा निकै कम मात्र सामग्रीहरू पाइन्छन् । भन् गहन विश्लेषणात्मक लेख त छँदै छैनन् । पार्टीको राजनीति सरकारलाई मन नपर्ने तर पत्रिका चलाउन सरकारी विज्ञापन चाहिने भएर नै नेपालको राजनीतिबारे पर्याप्त चर्चा हुन नसकेको श्यामप्रसादको भनाइ छ ।^{२०}

^{२०} श्यामप्रसादसँग २०६८ पुस १५ मा गरिएको कुराकानी ।

परिचय-चिनारी स्तम्भमा महारानीको जीवनी, महिला राजदूत, सभासद, सरकारी अधिकारी, अन्तरिक्षमा पुग्ने पहिलो महिला, महिलाका संघसंस्थादेखि अफ्रि-एसियाली पत्रकार-संघ, भियतनाम, भुटान जस्ता देशसम्मको परिचय यस म्यागेजिनमा प्रकाशित भएको छ । परिचय खण्डको सुरुआत महारानी रत्नराज्यलक्ष्मी देवी शाहबाट सुरु भएको छ । वुम्यान्स भोलन्टरी सर्भिसेस (डब्लुभीएस), श्री ५ प्रिन्सेस शाह, भारतीय राष्ट्रिय काँग्रेसकी अध्यक्ष इन्दिरा गान्धी, सहायकमन्त्री द्वारिकादेवी चन्द, माथिल्लो सदनकी उपाध्यक्ष कमल राणा, विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाकी आमा दिव्या कोइराला, बर्मेली राजदूत दौखिन्की, बेलायतकी महारानी एलिजावेथ, हेलेन केलर, संविधान मस्यौदा आयोगकी सदस्य अंगुरबाबा जोशी, अन्तरिक्ष यात्री युरी गागरिन, विराटनगर नगरकी प्रधानपञ्च शान्ता पोखरेल, अमेरिकी गायिका अर्था किट आदि विभिन्न क्षेत्रका महिला तथा संस्थाको परिचय दिइएको छ । यसमा पनि विशेष गरी विशिष्ट पदमा पुग्न सफल भएका नेपाल र विदेशका महिलालाई आदर्श महिलाको रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

पुस्तक समीक्षा/परिचय खण्डमा महिलाकेन्द्रित विषयवस्तु भएको पुस्तकको समीक्षा गरिएको छ । तुलनात्मक रूपमा यो खण्डका सामग्रीहरू स्तरीय छन् । माधवप्रसाद घिमिरेको *गौरी* खण्डकाव्य, विष्णुप्रसाद नेपालीको *स्वास्नीमान्छे र स्वतन्त्रता*, दौलतविक्रम विष्टको *मञ्जरी* उपन्यास, लीलाध्वज थापाको *मन* उपन्यास, विजय मल्लको *अनुराधा* उपन्यास, आदि पुस्तकको समीक्षा/समालोचना तथा तारानाथ शर्माले लेख्नुभएको आइमाईको बारेमा हृदयचन्द्रको विचार उल्लेख्य छन् ।

पञ्चायतपछि आएको परिवर्तन

सुख्खतिर यस म्यागेजिनमा महिला अधिकार र कानुनका विषयलाई प्रमुखताका साथ उठाइएको थियो । त्यस बेला म्यागेजिनको शैली पनि आलोचनात्मक थियो । वि.सं. २०१५ मा बनेको संविधान महिलाका हक अधिकारको सन्दर्भमा वि.सं. २००८ को अन्तरिम संविधानभन्दा पनि पछाडि फर्केको छ भन्दै लेख तथा सम्पादकीय प्रकाशित गरिएका थिए । एउटा उदाहरण :

स्त्री र पुरुष दुवैले पूरा तवरबाट समान अधिकार उपयोग गर्न पाउनुपर्छ भन्ने वास्तविक प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तलाई लत्याइएको यस्तो अप्रगतिशील संविधान निस्केकोमा त आइमाईहरूले अपशोच र विरोध पो जाहेर गर्नुपर्ने,संविधानमा देखिएका त्यस्तो खोटहरूलाई जतिसक्दो चाँडो सच्याउन लाउनका लागि बलियो

वातावरण सिर्जना गर्न तिर लाग्नु पर्नेमा हाम्रा सबैजसो नारी-संगठनहरूले सन्तोष माने भैं गरी चुप लागेर बसेको देखिन्छ (स्वास्नीमान्छे २०१६घ : ३९-४०) ।

यसरी लेख तथा सम्पादकीयमा प्रत्यक्ष रूपमा सरोकारवालाहरूको ध्यान आकर्षण गरिएको छ । राजनीतिक पार्टी तथा महिला संगठनहरूले विरोध नगर्दा पनि *स्वास्नीमान्छे*ले नयाँ संविधानप्रति असहमति जनाएको छ । तर पञ्चायत लागेपछि यसको शैलीमा परिवर्तन आयो । राम्रो कामको जनताले समर्थन गर्दै आएको र यो परिवर्तन पनि पहिलेको भन्दा अग्रगामी कदम भए अवश्य समर्थन गर्ने छन् भन्दै जनताले विरोध गरेनन् भन्दैमा यसलाई समर्थन गरेको अर्थमा बुझ्नु हुँदैन भन्ने आशय एक सम्पादकीयमा व्यक्त गरिएको छ (स्वास्नीमान्छे २०१७ख) । यस सम्पादकीयमा शाही घोषणामा भनिएको कुराहरूमा टेकी अप्रत्यक्ष शैलीको प्रयोग गर्दै राजनीतिक अधिकार गुमाएका जनताले आर्थिक-समाजिक अधिकार तथा सुरक्षा खोज्ने भएकाले जनताको चित्त बुझाउन गाह्रो छ भनिएको छ । यसरी विभिन्न विषयमा विश्लेषणात्मक टिप्पणी गर्दै सम्पादकीय र प्रकाशकीय प्रकाशित गरिरहेको म्यागेजिनमा पञ्चायत लागेपछि सम्पादकीय अनियमित भएको छ । पछि प्रकाशन भएका सम्पादकीय पनि राजनीतिक तथा कानुनी विषयको आलोचनात्मक टिप्पणी नभएर 'बालखहरूका समस्याबारे अध्ययन गरौं' (स्वास्नीमान्छे २०२२) जस्ता गैरराजनीतिक विषयमा छन् ।

पञ्चायत कालमा व्यवस्था तथा सरकारको विरोध नगरी सरकारले ल्याएका केही कार्यक्रमको कार्यान्वयनमा देखिएको कमजोरी आँल्याउँदै सरकारलाई सचेत गराउने र सुभाब दिने खालका केही सामग्री प्रकाशन गरिएका छन् । 'अहिलेको कृषि कानुन' (स्वास्नीमान्छे २०२०क), 'पूर्व-पश्चिम राजमार्गबारे ध्यान दिनुपर्ने कुरा' (स्वास्नीमान्छे २०२०ख), 'तीनबसेँ योजना खोच्याइरहेछ' (स्वास्नीमान्छे २०२०ग), 'कृषि-कानुनलाई सच्याउन बल गरौं' (स्वास्नीमान्छे २०२०घ), 'मौलिक हकको पूरा उपभोग गर्नुपर्छ' (स्वास्नीमान्छे २०२०ङ) जस्ता लेखहरू लेखकको नामबिना नै छापिएका छन्^{२१} र तिनले ती विषयमा आलोचनात्मक टिप्पणी गरेका छन् । त्यस्तै राजबन्दीहरूको रिहाइबारे र मौलिक अधिकारका सम्बन्धमा केही ठाउँमा उल्लेख गरिएको छ । तर, खुला रूपमा राजनीतिक दलको समर्थन र पञ्चायतको विरोध भने गरिएको छैन । राजाका घोषणा, पञ्चायतकै संस्था वा व्यक्तिले भनेका कुरालाई टेकेर नै त्यसको कार्यान्वयन र भए गरेका कमजोरी सुधार हुनुपर्छ

^{२१} बेनामी यी लेखहरू श्यामप्रसादले लेखेका थिए (श्यामप्रसाद २०६३) ।

भनेको देखिन्छ (स्वास्नीमान्छे २०२०ङ, स्वास्नीमान्छे २०१८क) । सरकारले पैसा तिरेर गर्ने विज्ञापनबाहेक यो म्यागेजिनले पञ्चायतको समर्थनमा आफैले कुनै पनि सामग्री प्रकाशित गरेको छैन । विभिन्न अवसरमा राजपरिवारका सदस्यको नाममा शुभकामना सन्देश भने निरन्तर छापिएका छन् ।

पञ्चायत कालमा महिलाका हक अधिकार तथा तत्कालीन कानूनबारे लेखिएका लेखहरूको संख्या घटेको छ भने अन्तर्राष्ट्रिय महिलाका गतिविधि र कम्युनिस्ट देशका विभिन्न व्यक्तिका रचनाहरू बढेको पाइन्छ । सुस्मा स्वास्नीमान्छे भन्डै ५० पृष्ठमा छापिने गर्दथ्यो । पछि ३० पृष्ठ जतिमा छापिन थाल्यो । पत्रिकाको आकार घटाइए पनि साहित्यिक सामग्री त्यति घटेका छैनन् । तर गुणस्तरीय साहित्य भने सुस्माततिरै बढी आएका थिए । २०२३ माघको पूर्णांक ४३ मा २६ पृष्ठको पत्रिकामा १६ पृष्ठ लामो लू स्युनको कथा छापिएको छ । त्यस्तै 'केटाकेटीमा बोलीको विकास', 'केटाकेटीलाई सभ्य बनाउनुोस्', 'फलका गुणहरू', 'राम्ररी मोटर चलाउनु' जस्ता शीर्षकमा छापिएका पाठकलाई घरायसी शिक्षा दिने खालका सामग्रीले पत्रिकामा धेरै ठाउँ ओगटेका छन् ।

अन्य रचनामा भन्दा कवितामा प्रतीकात्मक वा लक्षणिक रूपमा व्यवस्थाको विरोध वा जागरणका कुरा गर्न सजिलो हुने भए पनि त्यस्ता कविताहरू निकै थोरैमात्र प्रकाशित छन् । 'प्रेमका दुई कविता' शीर्षकको कवितामा गोविन्द भट्ट लेख्छन् :

हृदयको सच्चाइ मात्र हैन,
हिम्मतको चलाइ पनि चाहिन्छ अब त ।
ए आत्महत्या गरेर पिचास भैसकेका प्रेमी आत्माहरू,
म कराइ-कराइ सुनाइरहेको छु, नडराइ बोलाइरहेको छु
अटेरी र अबुभहरूका सङ्कीर्णताको बलिवेदीमा
बगरेहरूको हातबाट काटिनुमा आत्मगौरव औं अमरता छैन

(भट्ट २०२३ : १९/२१)

त्यस्तै आशा र विश्वास भरिएको केदार शर्माको अर्को कविता छ,

साथी !
आशा र खुशीको दोबाटोमा
निराशा र दुःखका हुरी बग्ने छन्

शान्त शान्ति राज्यमा
अशान्तिका ज्वाला दन्कने छन्
अनि साथी
कृतिमता र सत्यताका बीचमा
महाभारतको युद्ध फुट्ने छ (शर्मा २०२४ : २)

यो कविताको समर्थन गर्दै अर्को अंकमा श्यामप्रसाद "सत्यको 'बाटोमा' शीर्षकको कविता लेख्छन् :

हो साथी
सत्यको बाटोमा लाग्न
तिम्रो जस्तै दरो अटोट चाहिन्छ
दुक्खका आँधी-बेहेरीले ढलाउन खोज्दा पनि
ठाडै रहन सक्नुपर्छ,

.....

सत्यको बाटोमा लागेका
तिमी-हामी सबै सोभ्छौं, हो ।
तर हाम्रो बाटो कहाँ सोभ्छो छ र ? (श्यामप्रसाद २०२४ : ३)

तर यस्तो उत्तर-प्रतिउत्तर धेरै चलन नपाउँदै पत्रिका बन्द हुन पुग्छ ।

महिला शिक्षा

सन् १९५२/५४ को जनगणनालाई उद्धृत गरिएको एउटा लेखमा उच्च शिक्षा पाउने महिलाको संख्या ७१ रहेको उल्लेख छ । तीन-चार वर्ष अगाडि गरिएको जनगणना भएकाले स्नातक तह उत्तीर्ण गर्ने महिलाको संख्या त्यस बेला १०० नाघेको हुनसक्ने अनुमान उक्त लेखमा गरिएको छ (न्यौपाने २०१५) । यो तथ्यांकबारे कमल दीक्षित लेख्छन्, "उच्च शिक्षाप्राप्त महिलाहरूको त देशभरको संख्या नै जम्मा ७१ छ भनेर जनसंख्या विभागले लाज मर्नु पारिदिसक्यो" (दीक्षित २०१५ : २६) । तत्कालीन समयमा महिला शिक्षाको अवस्था जस्तो थियो त्यस्तै नाजुक अवस्था समाजमा महिलाको थियो । त्यसैले यो म्यागेजिनमा महिलाका समग्र समस्याबाट मुक्ति हुने सबैभन्दा सशक्त उपायको रूपमा नारी शिक्षालाई लिएको पाइन्छ ।

सुसन मास्केका अनुसार पहिलो महिला पत्रिका *महिला*की सम्पादक साधना प्रधानको आफ्नै अनुभव यस्तो छ, "एकदिनको कुरा हो, म किताब पढ्नमा मग्न थिएँ, यतिकैमा बाजे आएर मलाई भन्नुभयो- 'आँखा चिम्ली- आँखा चिम्ली' मैले आत्तिएर आँखा चिम्म गरें, बाजेले हातको किताब खोसेर एकातिर हुन्याइदिनुभयो र कडा चेतावनी दिँदै भन्नु भयो - 'स्वास्नीमान्छेले किताब पढ्नु हुँदैन । आज पढिहालिस्, आइन्दा कहिल्यै नपढ्नु" । पछि बुबाले घरैमा ट्युसनको व्यवस्था गरिदिएपछि दरबार हाइस्कूलमा टेस्ट परीक्षा दिएको अनुभव छ उनको । तैपनि सडक चोक, कौसीबाट हेर्दै "हेर आइमाईहरू पनि अब स्कूल जाने रे, जाँच दिने रे" भन्दै उनीहरूलाई जिस्क्याउनेको भीड थियो (मास्के २०५० : ९) । राजनीति तथा महिला जागरणमा लागेकी मंगलादेवी सिंहको अनुभव पनि यो भन्दा फरक छैन । उनका काका तथा दाजुभाइहरू दरबार हाइस्कूल पढ्न जान्थे । उनलाई भने घरमै ट्युसन पढ्ने व्यवस्था गरिएको थियो । त्यो पनि उनले धेरै जिद्धि गरेपछि मात्रै (सिंह २०५१) । यो त काठमाडौँका त्यस बेलाका खानदानी र शिक्षित परिवारको कुरा हो । गाउँका गरिब महिलाहरूको अवस्था उनीहरूको भन्दा धेरै दयनीय थियो । त्यस बेला शिक्षित पुरुषको तथ्यांक पनि राम्रो भने थिएन ।^{२२} तर, नयाँ पढ्ने उमेर भएका महिलाहरूले चाहेर पनि सहज रूपमा पढ्न पाउने अवस्था थिएन ।

*स्वास्नीमान्छे*मा प्रकाशित केही लेखमा महिलाको शैक्षिक अवस्था राम्रो नहुनुलाई असमान पराम्परा, पितृसत्तात्मक समाज तथा धर्मलाई मुख्य बाधाको रूपमा लिइएको छ । कुनै समय सती प्रथालाई पनि धर्मकै अंग मानिन्थ्यो । यसको विरोध गर्नेहरू नास्तिक र धर्म विरोधी ठहरिन्थे तर पुरुषलाई अर्को विवाह गर्न शास्त्र, नियम र समाजबाट छुट थियो । यस्ता सन्दर्भहरूलाई उल्लेख गर्दै रेवतीरमण शास्त्री लेख्छन्, "त्यो समयमा स्वास्नीमान्छे शिक्षित एवं संगठित भएको भए एकोहोरो नियम लाग्ने थिएन ।" उनी अगाडि लेख्छन्, "देशका तमाम बालबालिकाहरूलाई अनिवार्य शिक्षा नभैकन यो पुरानो कुप्रथालाई निर्मूल पार्न सकिँदैन, किनभने यसका लागि स्वास्नीमान्छेमै जागृति आउनु अनिवार्य छ" (शास्त्री २०१८ : १५) । लेखमा पितृसत्ताको लागि 'लोग्नेवाद'को प्रयोग गरिएको

^{२२} वि.सं. २००७ मा प्राथमिक तहका विद्यार्थीको संख्या ८,५०५ थियो । यो संख्या प्रतिवर्ष करिब १८६ प्रतिशतले बढ्दै गएर वि.सं. २०१८ मा १,८२,५३३ पुग्यो । वि.सं. २००७ मा लगभग ४३ प्रतिशतबाट लगभग दुई गुणा वृद्धि भएर नेपालको कूल साक्षरता वि.सं. २०१८ मा ८.९ प्रतिशत पुगेको थियो (श्री ५ को सरकार २०४३ : २४८-२४९) ।

छ । तर सचेत रूपमा पितृसत्ताको विरोध गरिएको छ । त्यस्तै प्राचीनकाल (वैदिक काल) मा समाजमा महिलाको अवस्था र उनीहरूको शैक्षिक अवस्था राम्रो भए पनि अहिले सनातन धर्मका ठेकेदार बनाउदाहरूले गर्दा नारी शिक्षामा पछि परेका हुन् भन्ने मत केहीले जाहेर गरेका छन् (शर्मा २०१५) । त्यति बेला महिलालाई पनि पुस्खलाई जस्तै शिक्षा लिने अधिकार थियो, उनीहरू पनि वेद अध्ययन गर्दथे, कविता र मन्त्रको रचना गर्दथे भन्ने तर्क ती लेखमा गरेको पाइन्छ । भारतको बनारसमा *आर्य महिला* म्यागेजिनले वैदिक कालको महिला शिक्षाबारे थुप्रै सामग्रीहरू प्रकाशन गरेको थियो । सुधारवादी पुस्ख तथा नारीहरूले महिला शिक्षा पश्चिमी प्रभावमात्र होइन यो पूर्वीय परम्परा हो भन्ने कुरामा जोड दिएका थिए । भारतको यस्तो प्राचीन इतिहासले शहरी मध्यम वर्गलाई महिला शिक्षाको अभियानमा सघायो (तत्त्वार सन् २००६) । बीसौं शताब्दीमै बनारसबाट निस्कने म्यागेजिनमा नेपाली महिलाले पनि पूर्वीय परम्परालाई आधार बनाएर नारी शिक्षाको पक्षमा कविता लेखेका थिए । ती कवितामा महिलालाई शिक्षा लिन र घरमा मात्र सीमित नहुन आह्वान गरिएको थियो (दीक्षित २०१५) ।

नयाँ र पुराना पुस्ताबीच विचारको द्वन्द्व थुप्रै लेखमा भेटिन्छन् । पुराना मानिसहरू नारीलाई परम्परागत रूपमा नै हेर्न चाहन्छन् । तर अहिलेका नारीहरू परिवर्तन चाहन्छन् भन्दै गोपालराज मैनाली लेख्छन्, "पुराना दृष्टिले अहिलेका छात्रछात्रालाई हेरेर रिसले मुर्ुरिएर कुजात र रण्डी भनेर दाग लगाउन खोज्ने फुर्सदी र गफी बुढाहरूलाई सरकारले चर्खा चलाउने जस्ता कुनै असल काममा जर्बजस्ती भर्ना गर्नुपर्ने हो" (मैनाली २०२४ : १७) । गोपाल मैनालीले छ वर्षकी छोरीलाई बुढासँग विवाह गरिदिएर धर्म कमाउने तर छोरीलाई पढाउन भने पाप सम्भन्ने पुराना पुस्ताको चर्को आलोचना गरेका छन् । महिला शिक्षित भए भने परम्परा बिगाएर र अधिकार खोज्छन् भन्ने डरले महिलालाई नपढाउने गरिएको धारणा पनि केही लेखकले राखेका छन् । यस्तो विचार राख्नेहरू पनि आधुनिकताको टाडो नक्कल र उताउलो पनको प्रदर्शनलाई भने समस्याको रूपमा लिन्छन् (मैनाली २०२४, सोव २०२४, न्यौपाने २०१५) ।

यो म्यागेजिनका अधिकांश लेखकहरू पुस्ख हुन् । उनीहरू महिलाको सामाजिक अवस्था तथा शिक्षामा सुधार हुनुपर्छ भन्छन्, तर आधुनिकतालाई व्यक्तिगत स्वतन्त्रता वा अधिकारको रूपमा भने उठाउँदैनन् । समाज सुहाउँदो वा समाजले स्वीकार्ने खालको हुनुपर्छ भन्ने आग्रह पनि व्यक्त गर्छन् । अधिकांश लेखकले क्रान्तिकारी परिवर्तनभन्दा पनि तत्कालीन सामाजिक संरचनाभित्रै रहेर सुधार हुनुपर्छ भन्ने मत राखेको पाइन्छ । यस्तो मत भारतका सुधारवादी आन्दोलनका

अभियन्ताहरूसँग मेल खान्छ । यस्ता सुधारवादी धारलाई अगाडि बढाउने भएकाले स्वास्तीमान्छे म्यागेजिन सुधारवादको नमुना म्यागेजिन हो भन्न सकिन्छ ।

त्यसताका पढेलेखेका केही महिलाहरूले आफूलाई अरुभन्दा फरक रूपमा हेर्न थाले, घरधन्दाको काममा स्त्री दिन छोडे । उनीहरूलाई आधुनिकताले आकर्षण गर्‍यो । त्यस्तो कुरा बाबु-आमालाई मन नपर्ने भएकाले उनीहरू बीचमा द्वन्द्वको वातावरण सिर्जना भयो । पढेलेखेका महिलामा आउने यस्तो खालको परिवर्तनलाई पनि महिला शिक्षाकै बाधाको रूपमा प्रस्तुत गरिएको भेटिन्छ । त्यस्तै 'अर्काको घरमा जाने छोरीलाई पढाएर के फाइदा' भन्ने मान्यताले गर्दा छोरीलाई पढाइन्न भन्ने विचार पनि आएका छन् । महिलाको शैक्षिक स्तर उकास्न कन्या स्कुल तथा कन्या कलेजहरू खोल्नु पर्छ भन्ने तर्क केही लेखकले गरेका छन् । कन्या कलेज र स्कुल नभएका ठाउँमा थोरै खर्चले चल्ने कन्या छात्रावासहरू खोल्नुका साथै विभिन्न शुल्क मिनाहा गरी किताब कापी निःशुल्क वितरण गरिनु पर्छ भन्ने उपाय एक लेखमा सुझाइएको छ (न्यौपाने २०१५) । महिलाको लागि सहुलियत हुनुपर्छ भने पनि यो लेखले उन्नाइसौँ शताब्दीको उत्तरार्धतिरबाट भारतमा सुरु भएको कन्या स्कुलकै मोडेललाई जोड दिएको छ । नेपालमा पनि महिला शिक्षाको थालनी कन्या स्कुलबाट नै भएको थियो । तर प्रजातन्त्र आइसकेपछि खुलेका अधिकांश स्कुल तथा कलेजहरू भने सहशिक्षा प्रणालीका थिए (थापा सन् १९८५) । त्यसमा देखिएका कमजोरीहरू नखोजी महिलाका लागि बेग्लै शैक्षिक संस्थाको स्थापनामै जोड दिनाले महिला र पुरुषलाई दुई खाले शिक्षाको आवश्यकता देख्ने पुरानै विचार जस्तो देखिन्छ । यस्तो विचारलाई पनि सुधारवादी नमुनाको रूपमा लिन सकिन्छ ।

समग्र राष्ट्रको शिक्षाको अवस्था राम्रो नहुनाको मुख्य कारण नारी शिक्षित नहुनु हो भन्ने विचार पनि छ । यस्तो भनाइअनुसार पुरुषलाई पढाउँदा एक व्यक्ति शिक्षित हुने तर नारीलाई शिक्षा दिँदा पूरै परिवार शिक्षित हुन्छन् भन्ने हो । वि.सं. २०१८ मा प्रकाशित एक लेखको अंश यस्तो छ, "उनी (आमा) ले शिक्षाको महत्त्व नै बुझेकी छैनन् भने छोराछोरी कसरी शिक्षित हुन सक्छन् ?" (शास्त्री २०१८) । छोरीलाई पनि पढाउनु पर्छ भनेर सम्झाउन यस्तो तर्क सजिलो हुन सक्ला । यसबाट सन्तानको राम्रो शिक्षाको लागि पनि आमा शिक्षित हुनु जरूरी छ भन्ने बुझिन्छ । यहाँ शिक्षालाई महिलाको अधिकारको रूपमा उठाइएको छैन । सन्तानलाई प्राथमिक चरणको शिक्षा दिनसक्ने आमा (शिक्षिका) तयारी गर्नको लागि चाहिएको हो । कतै नारी आर्थिक रूपले पूर्ण स्वाधीन नभएसम्म पुरुषको अधिपत्य कायम रहने र आर्थिक स्वावलम्बनको लागि पनि शिक्षाको नै आवश्यकता पर्छ भन्ने मत पनि छ । वटुकप्रसाद लोहनी लेख्छन्, "शिक्षाद्वारा उनीहरू संगठनको महत्त्व

बुझेछन् र आफ्नो अधिकार र अन्य सामाजिक सुविधाहरूका निम्ति सङ्घर्ष गर्न सक्ने हुन्छन्" (लोहनी २०१७ : १४-१५) ।

वि.सं. २०२० मा 'सबै मिली व्यापक रूपबाट साक्षरता आन्दोलन चलाऔँ' शीर्षकमा *स्वास्नीमान्छे* सम्पादकीय प्रकाशित गरेको छ । निश्चित लक्ष्य र कार्यक्रमका साथ व्यापक आन्दोलनको रूपमा प्रत्येक जिल्लामा १०-१५ हजार महिलालाई साक्षर बनाउने काम गर्नुपर्छ र यसको नेतृत्व महिला संगठन र सरकारले लिनुपर्छ भन्ने तर्क सम्पादकीयमा गरिएको छ (*स्वास्नीमान्छे* २०२०च) । यो सम्पादकीय पञ्चायती सरकारले महिला साक्षरताको लागि चलाउने अभियान माथिको टिप्पणीको रूपमा आएको हो । *स्वास्नीमान्छे* आफैले 'हाम्रो स्कुल' भन्ने स्तम्भमा भर्खर अक्षर चिन्न सिक्नेहरूका लागि भनेर साउँ अक्षर र बाह्रखरी सिकाउने खालका सामग्री पनि दिएको छ । तर २०१७ माघबाट सुरु भएको यो स्तम्भ २०२० साउनमा त्यो सम्पादकीय प्रकाशन भएको अंकदेखि भने बन्द भयो । त्यसपछि पनि बालबालिकाका लागि साहित्य तथा आफ्ना बालबच्चाको हेरचाह कसरी गर्ने भनेर बाबुआमाका लागि सामग्रीहरू भने पत्रिका बन्द नहुँदासम्म प्रकाशन गरिएको थियो । साक्षरता तथा शिक्षाको अवस्था उकास्न मातृभाषामा शिक्षा दिनुपर्ने तर्क गरिएका लेख पनि यसमा परेका छन् । आफ्नै लिपि नभएका भाषाहरूलाई देवनागरी लिपिमा नै भए पनि मातृभाषामा कम्तीमा प्राथमिक शिक्षा दिने व्यवस्था गर्नुपर्ने आग्रह ती लेखले बोकेका छन् । मातृभाषामा शिक्षा दिँदा बालबालिकाले राम्ररी र छिटो सिक्न सक्छन् जसले गर्दा मातृभाषाको समेत जगेर्ना हुन्छ (शास्त्री २०१७) भन्ने त्यस बेलाको भनाइ मातृभाषा शिक्षाका अहिलेका समर्थकहरूका तर्कसँग पनि मेल खान्छ ।

शिक्षाको विषयमा आएका सबै लेखले महिलाको शैक्षिक अवस्था राम्रो नहुनुका विभिन्न कारणहरूको उल्लेख गरेका छन् । त्यस्तै, चेतना र जागरणको माध्यमबाट यो समस्याको समाधान गर्नुपर्ने भनाइ त्यसमा पाइन्छ । यस्तो विचार केही साहित्यिक रचनामा पनि पाइन्छ । ज्यामी महिलाहरूका लागि स्कुल स्थापना गर्ने कुमारी नीला गौचन्दको कविताको अंश यस्तो छ :

लोकले मान्ने हे विद्या मन्दिर
तोडिद्यौ अब समाजको ऋर जञ्जिर
शिक्षा छ दुलो नवयुगको आड
नारी छन् अझै चुलाको मात्र साथ
सबैले जान्ने छ पढे त्यो अक्षर
तैपनि दिन्नन् पढ्न छोरी भनेर

योग्य नागरिक बन्नु छ, पढी गुणेर

रूढी समाज भन्छ के गर्नु छोरीले पढेर ? (गौचन्द २०१९)

म्यागेजिनमा महिलाको उपस्थितिले विषयवस्तु उत्पादनमा धेरै फरक पाउँछ भन्ने कुरा अमेरिका र भारतको उदाहरणबाट पनि थाहा पाउन सकिन्छ । दोस्रो विश्व युद्धमा धेरै अमेरिकी पुरुषहरू सहभागी भए । त्यसपछि पुरुषले गरिआएका धेरै काम महिलाबाट पनि हुन थाल्यो । साथै अधिकांश महिला म्यागेजिनका सम्पादक तथा लेखकहरू महिला भए । महिलाहरूलाई घरबाहिर आएर राजनीति तथा व्यापार व्यवसायमा संलग्न हुन प्रोत्साहन गर्ने खालका लेख प्रकाशन भए । त्यस्तै कारका खरिदकर्ता तथा चालकको रूपमा महिलालाई लिएर कारको विज्ञापन महिला म्यागेजिनमा हुने गर्थ्यो । युद्ध सकिएपछि त्यो अवस्था फेरियो । महिला म्यागेजिनमा कारको विज्ञापन आउन छोड्यो । युद्धबाट फर्किएका पुरुष सम्पादकहरूले महिलाको व्यावसायिक जीवनलाई भन्दा उनीहरूको पारिवारिक जीवनलाई नै प्रस्तुत गरे (वालकर सन् २०००) । भारतमा बीसौं शताब्दीको सुख्खतिर निस्किएका महिला म्यागेजिनमा पनि महिलाको संलग्नता सम्पादक तथा लेखकको रूपमा धेरै थियो । त्यसैले ती म्यागेजिनमा राष्ट्रियताको आन्दोलनमा लागेर महिलाले के पाउँछन् ? स्वतन्त्र भारतमा महिलाको हैसियत कस्तो हुने भन्ने बारेमा बहस चलाएर स्वतन्त्रता आन्दोलनका नेतृत्व कर्तासँग लेनदेनको कुरा गरे (तलवार सन् २००६[१९८९]) । त्यसैले सुधारवादी धारबाट स्वास्नीमान्छेमा विचारहरू आउनु सुझाती चरणमा महिलाको न्यून उपस्थिति र तत्कालीन सामाजिक, आर्थिक-राजनीतिक अवस्थाले गर्दा भएको हो भन्न सकिन्छ ।

कानुनी अधिकार तथा विवाहसँग सम्बन्धित महिलाका समस्या

तुलनात्मक रूपमा युरोप तथा अमेरिकाका महिलाहरू नेपाली महिलाभन्दा शिक्षित थिए । नेपाली महिला म्यागेजिनको सुझात हुनुभन्दा निकै अघिदेखि नै उनीहरू उद्योग धन्दामा काम गर्न घरबाट बाहिर निस्किसकेका थिए । त्यसैले उनीहरूले मताधिकार र समान कामका लागि समान ज्याला हुनुपर्ने आवाज उठाए र लामो संघर्ष गरे । नेपालमा भने वि.सं. २००७ मा प्रजातन्त्र आउँदासम्म पनि सार्वजनिक क्षेत्रमा महिलाको उपस्थिति शून्य थियो । अधिकांश महिला घरमा नै सीमित थिए । त्यस बेलाका अधिकांश साहित्यिक रचनामा पनि महिला कमजोर छन्, अशिक्षित छन्, उनीहरू समाज तथा परिवारबाट हेल्ला गरिएका छन्, अन्यायमा परेका छन् । उनीहरूप्रति पाठकको सहानुभूति जगाउने खालका छन् ती सामग्री ।

स्वास्नीमान्छेमा बालविवाह, अनमेल विवाह, पुस्खले गर्ने बहुविवाह आदिको आलोचना र समाजमा विधवाको दयनीय अवस्थाको चित्रण भने धेरै लेख तथा साहित्यमा गरिएको छ । धर्म, कर्म, भाग्यको नाममा महिलामाथि भइरहेको यस्तो अत्याचारको विरुद्धमा एउटा कथाका पात्र यसरी तर्क गर्छन् :

सत्तरी वर्षको बुढालाई बालक छोरी विवाह गरिदिएर विधवा भई भने पनि कर्मले ?, तपाईंको सम्पत्ति जबर्जस्त खोसेर म धनी भएँ भने पनि भाग्यले ? ... बुढालाई बालक छोरी दिएर विधवा भई भने उसको कर्मले कि बाबुको करतुतले ! विधवा पोइल गई भने किन तपाईं दैवले गरेको, भाग्यले दिएको नभनेर कुलांगार, बढमास भनेर उसैलाई दोष दिनुहन्छ नि (कोइशाला २०१५) !

बालविधवाको पुनर्विवाहको पक्षमा यो कथा दह्रोसँग उभिएको छ । स्वास्नीमान्छेमा विधवाको पुनर्विवाहको बारेमा नै केन्द्रित भएका लेख तथा साहित्यिक सामग्री भने एक-दुई ओटा मात्र छन् ।

जंगबहादुर राणाकै पालादेखि सती प्रथा र बाल विवाहलाई कानुन बनाएर नै रोक्ने प्रयास भएको थियो । त्यस बेला विवाहको लागि बालिकाको न्यूनतम उमेर पाँच वर्ष तोकिएको थियो । यो उमेरको हद बढ्दै-बढ्दै गएर प्रजातन्त्र आएपछि बनेको कानुनमा १४ वर्ष पुग्यो । पाँच वर्षको हद पनि त्यस बेलाको समाजमा पूर्ण रूपमा लागु हुन सकेन । तर त्यसको लागि प्रयास भने जारी नै रह्यो । सुस्मा बालविवाहलाई आमा र बच्चाको स्वास्थ्यसँग जोडेर हेरेको पाइन्छ । बालविवाहविरुद्ध राणा कालमै गोरखापत्रमा सम्पादकीय पनि प्रकाशन गरियो । तर बहुविवाहको विरुद्धमा त्यस बेला कानुन बनाउने प्रयाससम्म पनि हुन सकेन (थापा सन् १९८५) । कानुन बनाउने र त्यसलाई लागु गर्नेहरूबाट नै बहुविवाह धेरै हुने गर्दथ्यो । ब्याइते, ल्याइते र दासी गरेर धेरै श्रीमती राख्ने सामन्ती परम्परा उनीहरूकै नेतृत्वमा चलेको थियो । बहुविवाह रोक्ने कानुन ल्याउनु भनेको उनीहरूबाट आफ्नै विरुद्धमा कानुन बनाउनु थियो । त्यसैले प्रजातन्त्र नआउँदासम्म खुला रूपमा बहुविवाहको विरोध हुन सकेन । तर, प्रजातन्त्र आएपछि प्रकाशन भएको यो म्यागेजिनमा भने महिला तथा पुस्ख दुवैबाट बालविवाह र बहुविवाहको पनि चर्को विरोध गरिएको छ । बहुविवाहको विरोधमा लेखहरूभन्दा पनि धेरै कथाहरू छापिएका छन् ।

बहुविवाह अशिक्षा अथवा चेतनाको अभावको कारणले भएको होइन भन्ने बुझाइ नै स्वास्नीमान्छे प्रकाशनको समयमा आएको महत्त्वपूर्ण परिवर्तन हो । श्यामप्रसादले बहिनीलाई चिडी (दोस्रो भाग) मा सौता-सौता दुवै जना बहुविवाहको पासोमा परेका

उस्तै वर्ग हुन् । उनीहरूलाई 'सौताको छोरो मुटुको किलो' जस्ता उखान बनाएर समाजले मिल्न नदिएर कमजोर पाछिन् भनेर केही वर्ष अघि लेखेको आफ्नै कुराको खण्डन गर्दै अर्को लेख लेखेका छन् । उनले पहिले बहुविवाह गर्ने लोग्नेसँगै मिलेर बस्ने अर्ति दिएर गल्ती गरेको स्वीकारेका छन् । उनको पछिल्लो धारणा यस्तो छ, "बहु-विवाह-प्रथा रोक्न कानुन छिटो बनाएर लागु गर्नुपर्छ र सो कानुन मिच्च खोज्नेहरूलाई कडा सजाय दिनुपर्छ तथा ऐन नाघी त्यस्तो बिहे हुन गएमा सो बिहे बदर गरिनुपर्छ" (श्यामप्रसाद २०१६क : १६) । बहुविवाह सामन्ती परम्परा हो भन्ने बुभाइ त्यस बेला प्रकाशन भएका अरु साहित्यमा पनि पाइन्छ । थुप्रै कथामा शिक्षित र धनी व्यक्तिबाट नै बहुविवाह गरिएको देखाइएको छ ।

धर्मको नाममा भइरहेको बालविवाहको विरोध तिनै धर्म ग्रन्थहरूलाई आधार बनाएर गरिएको छ । यस्तो प्रचलन उन्नाइसौं शताब्दीमा भारतबाट सुरु भएको थियो । बाल विवाह नेपालमा विशेष गरी ब्राह्मण समुदायमा भएकाले म्यागेजिनमा छापिएका धेरै सामग्रीहरू उनीहरू प्रति नै लक्षित छन् । आर्य साहित्यमा दानका धेरै प्रकारहरू भएकाले फल पाउन बोली नफुटेकी छोरीको विवाह गरिरहनु पर्ने जस्ती नभएको तर्क 'बाल-विवाह' शीर्षकको ऋषिराम नेपालीको लेखमा गरिएको छ (नेपाली २०१५ : १६) । हिन्दु धर्मका शास्त्रलाई गलत व्याख्या गरेर कुपरम्परा बसाइएको र कन्यादानको 'दान' शब्दले बाबुआमा वा संरक्षकको स्वीकृतिलाई मात्र जनाउँछ भन्ने तर्क गर्दै विवाहको अर्थ नै नबुभेका त्यस्ता बालबालिकाको विवाहलाई धर्मशास्त्रले कतै पनि उल्लेख नगरेको उनले लेखेका छन् । उनले बाल विवाह र अनमेल विवाहलाई हटाउन २५/३० वर्षको केटासँग १५/२० वर्षकी केटीको विवाह गराउने प्रयास सरकारी गैरसरकारी सबै क्षेत्रबाट प्रयास हुनुपर्छ भनेका छन् । त्यसो हुन सके बाल-बच्चा स्वस्थ जन्मने उनको धारणा छ । पुरानो परम्पराको चर्को विरोध गर्दै समाज सुधारको लागि आएको उनको प्रस्ताव पनि अहिले असमानतामा आधारित देखिन्छ । यसले त्यस बेलाको बालविवाहको डरलाग्दो परम्परालाई पनि बुझ्न सघाउँछ ।

विभिन्न महिला संघ तथा स्वतन्त्र नारीहरूले सर्वसम्मतिबाट संविधान मस्यौदा समितिलाई २०१५ जेठ २६ गते दिएको सुभावमा विवाहसम्बन्धी बुँदा पनि छ । तर त्यहाँ उमेर पुगेका महिला र पुरुषको परस्परको मञ्जुरीबाट मात्र विवाह गरिनु पर्छ र नागरिकता, जाति र धर्मको आधारमा कुनै प्रतिबन्ध लगाउनु हुँदैन भन्ने बाहेक अरु कुरा उल्लेख छैन । सम्पत्तिको हकको सम्बन्धमा "लोग्नेमानिसको सरह स्वास्नीमानिसलाई पनि व्यक्तिगत वा सामूहिक तवरले आफ्नो सम्पत्तिको उपभोग अधिकार हुनुपर्छ" (स्वास्नीमान्छे २०१५ख : २४) भनिएको छ । तर त्यो

सुभाव पत्रमा पैतृक सम्पत्तिमा समान अधिकारको कुरा भने गरिएको छैन । त्यसै मागमा सबै खालका निर्वाचनमा मत हाल्ने र चुनिने अधिकार हुनुपर्छ भनिएको छ (स्वास्नीमान्छे २०१५ख) ।

२०१५ फागुनमा संविधान जारी भएपछि संविधान र त्यस संविधानलाई स्वागत गर्ने महिला संघसंगठनको आलोचना गर्दै लेख तथा सम्पादकीय प्रकाशित गरिएको छ । महिलाले निर्वाचनमा मत हाल्न पाउने अधिकार राणा प्रधानमन्त्री पद्मशमशेरबाट नै पाइसकेका थिए । वि.सं. २००७ को परिवर्तनपछि जारी भएको अन्तरिम संविधानको निर्देशक सिद्धान्तमा नै महिला र पुरुषको समान अधिकारको सिद्धान्त स्वीकार गरिएको थियो । यो नयाँ संविधानले सरकारी सेवाको नियुक्तिमा धर्म, वर्ण वा जात-जातिका आधारमा विभेद गर्न नपाइने व्यवस्था गर्‍यो । तर लिंगको आधारमा विभेद गर्न पाइने छुट दिएकाले यो संविधान वि.सं. २००७ को अन्तरिम संविधानभन्दा पनि कम प्रगतिशील छ भन्ने तर्क उक्त सम्पादकीयमा गरिएको छ । संविधानको कमजोरी सच्याउने वातावरण बनाउनतिर नलागेर महिला संगठनहरू चुप लागेर बस्नु र कतिपयले समर्थन गरेको कुराप्रति आपत्ति जनाइएका सामग्री यस म्यागेजिनमा देख्न सकिन्छ (माणिक २०१६ र स्वास्नीमान्छे २०१५ग) । ती सामग्रीहरूमा विधवा-विवाह, सौता हाल्ने चलन, पारपाचुकेको कमी, जस्ता संस्कृति, परम्परा, विवाहको रूप असमान सिद्धान्तमा आधारित रहँदासम्म र पैतृक सम्पत्तिमा समान अधिकार कायम नहुँदासम्म नारी पुरुष समान स्तरमा छन् भन्नेहरू प्रगति विरोधी हुन् पनि भनिएको छ (माणिक २०१६ र स्वास्नीमान्छे २०१५घ) ।

वि.सं. २०१६ मा संसद (महासभा) मा प्रस्तुत गरिएको विवाह विधेयकलाई पनि यस म्यागेजिनले आलोचनात्मक दृष्टि राखेको छ । प्रस्तुत विधेयक विगतको सामन्तवादी समाज व्यवस्थाअनुसार बनेका ऐनलाई काट्न नसक्ने हुनसक्छ भन्ने आशंका गरिएको छ । विवाहका लागि अभिभावकको मञ्जुरी चाहिने कुरा राख्नु भनेको स्वेच्छापूर्वक विवाह गर्ने स्वतन्त्रतालाई स्वीकार नगर्नु हो । त्यस्तै हाडनातामा विवाह गर्ने समुदाय र पारपाचुकेलाई सहज रूपमा लिइरहेका समुदायहरूको प्रचलनलाई पनि यसले सम्बोधन गर्न नसकेको प्रसंग यसको सम्पादकीयमा उल्लेख गरिएको छ (स्वास्नीमान्छे २०१६क) । २०१७ साउन-भदौको अंकमा जनवादी गणतन्त्र चीनको विवाह ऐनलाई अनुवाद गरी प्रकाशन गरिएको छ । त्यसबारेको सम्पादकीय टिप्पणीमा भनिएको छ :

महासभाको बहुमतले पहिले जनमत लिने भन्ने ठहर गरेकोले प्रवर-समितिबाट तयार परिएको सो विवाह-विधेयक पारित हुन सकेन । विवाह ऐन-कानूनबारे यसरी

चर्चा चलिरहेको आजको औसरमा प्रगतिको बाटोमा लम्किएका अरु मुलुकहरू, विशेष गरेर छिमेकी देशहरूका विवाह-कानूनहरूबारे ज्ञान बढाउनु पनि नेपालीहरूको निम्ति निकै कामलाग्दो कुरा हुनेछ (स्वास्नीमान्छे २०१७क : १८) ।

अरु देशको विवाह ऐन पनि प्रकाशन गर्दै जाने भने पनि त्यसपछि अरु देशको विवाह विधेयक भने प्रकाशन गरिएको छैन ।

निष्कर्ष

युरोप, अमेरिका तथा भारतमा जस्तो कुनै विशेष प्रकारको महिला आन्दोलनलाई सघाउन नेपालमा महिला म्यागेजिनको प्रकाशन प्रारम्भ गरिएको थिएन । नेपालमा त्यस बेलासम्म महिलासम्बन्धी काम गर्ने विभिन्न संगठनहरूको बलियो उपस्थिति थिएन । त्यसको प्रभाव म्यागेजिनको सामग्री उत्पादनमा पनि परेको देखिन्छ । राजनीतिक दलका भगिनी संगठनबाट निस्केका म्यागेजिनहरू धेरै चलन सकेनन् । त्यसपछि राजनीतिक दलको परिवेशभन्दा बाहिरबाट महिलासँग सम्बन्धित विभिन्न विषयहरूलाई समेटेर *स्वास्नीमान्छे* निकालियो । यो म्यागेजिन पनि समस्याबाट मुक्त भने थिएन । कम्युनिस्ट पृष्ठभूमि भएका सम्पादक तथा प्रकाशक भए पनि सरकारी विज्ञापन र व्यक्तिगत चन्दाको भरमा टिक्नुपर्ने भएकाले कम्युनिस्ट धारलाई मात्र उनीहरूले समातेनन् । म्यागेजिन चन्दादाता र सहयोगीहरूबाट पूर्ण रूपमा स्वतन्त्र पनि हुन सकेन । त्यसैले चिनारी र परिचयको खण्डमा यसले चन्दादाताहरूको स्तुति गरेको जस्तो पनि लाग्छ । यो म्यागेजिन सुरु भएको दुई वर्षपछि नै पञ्चायती व्यवस्थाको प्रादूर्भाव भयो । त्यसपछि अभिव्यक्ति तथा प्रकाशन स्वतन्त्रतामाथि भएको हस्तक्षेपको मार यसले पनि धेरथोर बेहोऱ्यो । दरबारसँग सम्बन्धित केही व्यक्तिको स्तुति गरेजस्तो देखिए पनि यसले पञ्चायत व्यवस्थाको भने कहिल्यै समर्थन गरेन । त्यसैले यो म्यागेजिन न पञ्चायतको समर्थक हुन सक्थो न त विरोधी नै । त्यसो त, पञ्चायतको परिवेश भित्रैबाट पनि महिलाका हक अधिकारका कुरालाई राजनीतीकरण गर्न पनि असमर्थ रह्यो यो । व्यक्तिगत अग्रसरतामा निस्किएको यो म्यागेजिनले संस्थागत स्वरूप धारण गर्न सकेन । राम्रो योजना तथा कुशल व्यवस्थापनकै कारणले एक दशक चलेको यो म्यागेजिन सम्पादक प्रकाशकको भूमिकामा रहेकाहरूको व्यक्तिगत बेमेलले गर्दा नै बन्द हुन पुग्यो ।

बीसौं शताब्दीको सुस्को दशकमा नै भारतमा महिलाहरूबाट सञ्चालित म्यागेजिनहरूमा महिलाकै लेखहरू धेरै छापिन्थे । ती महिलाहरूले समाजमा पुस्ख भएकै आधारमा उनीहरूले पाइआएको हैसियत तथा उनीहरूले महिलालाई गर्ने

शोषण, महिलालाई कम आँवने प्रवृत्तिको तीव्र आलोचना गरे (तलवार सन् २००६[१९८९]) । अर्थात्, ती कुराहरू महिलाको दृष्टिकोणबाट आएका थिए । तर नेपालमा बीसौँ शताब्दीको उत्तरार्धमा निस्किएको *स्वास्नीमान्छे*मा भने पुस्तकै लेख-रचनाको बाहुल्य छ जसले गर्दा यो म्यागेजिन भरि नै महिला दृष्टिकोणको अभाव खड्किरहन्छ । तैपनि यो म्यागेजिनमा प्रकाशित विचार लेख र साहित्य खण्डका सामग्रीले त्यो समयका महिलाका अवस्था, समस्या, चुनौती तथा नयाँ राजनीतिक व्यवस्थामा आएका अवसरहरूबारे थुप्रै कुरा भन्छ । धर्म, शास्त्र, परम्पराको नाममा भइरहेका थुप्रै खाले असमान, व्यवस्थामाथि प्रश्न गर्ने प्रारम्भिक चरणको काम यो म्यागेजिनले गरेको छ । ती समस्याका कारण खोज्ने र बहसमा ल्याउने काम भएको छ । यो म्यागेजिनमा आएका साहित्य तथा अन्य सामग्रीमाथि नारीवादी दृष्टिकोणबाट छुट्टै अध्ययन गर्न सकिन्छ । त्यसै गरी नेपाली महिला जागरण र सुस्त्रितरको आन्दोलनको अध्ययन गर्दा यो म्यागेजिन महत्त्वपूर्ण हुन आउँछ ।

धन्यवाद

यो लेखलाई परिमार्जन गर्न मार्टिन चौतारीका अनुसन्धाताहरू प्रत्युष वन्त, योगेश राज, अर्जुन पन्थी, हर्षमान महर्जन, देवराज हुमागाई, गौरव केसीको सुभावा महत्त्वपूर्ण रह्यो; उहाँहरूप्रति आभारी छु । २०६९ भदौ २९ मा मार्टिन चौतारीमा यस विषयमा भएको छलफल कार्यक्रमका टिप्पणीकर्ता डा. मीना ओम्हा तथा अन्य सहभागीलाई धन्यवाद छ । यो अध्ययनको विभिन्न चरणमा सहयोग गर्ने मार्टिन चौतारीका अन्य साथीहरूलाई धन्यवाद छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, रामचन्द्र । २०१६ । महिला समिति (पाठकपत्र) । *स्वास्नीमान्छे* १(४) : ४५ । कोइराला, कुलचन्द्र 'दीपक' । २०१५ । गौरीशंकरको महत्त्व । *स्वास्नीमान्छे* १(१) : ४-१३ ।
- गौचन्द्र, नीला । २०१९ । नारी आवाज । *स्वास्नीमान्छे* ५(२१) : ३ ।
- गौतम, दीपा । २०६३ । शब्दको गोली । *काँचको पर्दा : नेपाली टेलिभिजनमा महिला*, पृ. ९२-९८ । काठमाडौँ : मार्टिन चौतारी ।
- दीक्षित, कमल । २०१५ । कालो अक्षर । *स्वास्नीमान्छे* १(२) : २१-२६ ।
- दीक्षित, कमल । २०१६ । गोमा बिसिङ्गन् । *स्वास्नीमान्छे* २(७) : २४-२७ ।
- देवकोटा, गृष्मबहादुर । २०२४ । *नेपालको छापाखाना र पत्र-पत्रिकाको इतिहास* । काठमाडौँ : केशवप्रसाद लम्साल ।
- नेपाली, ऋषिराम । २०१५ । बाल-विवाह । *स्वास्नीमान्छे* १(३) : १३-१८ ।

- न्यौपाने, केदारनाथ । २०१५ । विश्वविद्यालय शिक्षा र नेपाली नारी । *स्वास्नीमान्छे* १(१) : १४-१७ ।
- प्रसाई, नरेन्द्र । २०६३ । शशिकला शर्मा । *नारीचुली*, पृ. १८७-१९६ । काठमाडौं : नइ प्रकाशन ।
- बस्नेत, पूर्ण । २०६० । वैकल्पिक पत्रिका : व्यावसायिकता र आत्मनिर्भरताको चुनौती । *मिडिया उत्पादन र अन्तर्वस्तु* । रमेश पराजुली र प्रत्यूष वन्त, सं., पृ. २३-५६ । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।
- भट्ट, आनन्ददेव । २०१६ । वर्तमान नेपाली नारी-समस्या । *स्वास्नीमान्छे* २(६) : १७-२० ।
- भट्ट, गोविन्द । २०२३ । प्रेमका दुई कविता । *स्वास्नीमान्छे* ८(४१) : १९/२१ ।
- भुवनेश्वर । २०१६ । नपुग्ने धोको । *स्वास्नीमान्छे* १(४) : ३-७ ।
- महानन्द । २०१७ । स्वास्नीमान्छे । *स्वास्नीमान्छे* ३(१२-१४) : ९-१० ।
- माणिक । २०१६ । नारी अधिकार र नेपाली महिला । *स्वास्नीमान्छे* १(४) : २८-३१ ।
- मानव, पूवा. । २०१५ । समान अधिकार । *स्वास्नीमान्छे* १(३) : १९-२१ ।
- मास्के, सुसन । २०५० । पत्रकारितामा महिला : हिजो र आज । *अस्मिता* ५(१८) : ८-१६ ।
- मैनाली, गोपालराज । २०२४ । नारी र पुरुष । *स्वास्नीमान्छे* १०(४६) : १६-२० ।
- रेम्मी, शिव । २०६८ । स्वास्नीमान्छे साहित्यिक पत्रिका । *गरिमा* २९(३४३) : २४५-२४८ ।
- लोहनी, बटुकप्रसाद । २०१७ । स्त्री-शिक्षाको महत्त्व । *स्वास्नीमान्छे* ३(९) : १४-१५ ।
- शर्मा, केदार । २०२४ । प्रभात । *स्वास्नीमान्छे* ९(४४) : २ ।
- शर्मा, रामचन्द्र । २०१५ । नेपाली नारी : एक अध्ययन । *स्वास्नीमान्छे* १(२) : ३०-३१ ।
- शास्त्री, रेवतीरमण । २०१७ । शिशुशिक्षा । *स्वास्नीमान्छे* ३(१०-११) : १५-१७ ।
- शास्त्री, रेवतीरमण । २०१८ । स्वार्थी लोग्नेवाद । *स्वास्नीमान्छे* ४(१८-१९) : १३-१५ ।
- श्यामप्रसाद । २०१६क । बहु-विवाह-प्रथा । *स्वास्नीमान्छे* २(७) : १५-१७ ।
- श्यामप्रसाद । २०१६ख । पत्रकारिता र आइमाई । *स्वास्नीमान्छे* १(४) : १९-२३ ।
- श्यामप्रसाद । २०१८ । 'आइमाई' र 'स्वास्नीमान्छे' । *स्वास्नीमान्छे* ४(१५-१६) : १०-१२ ।
- श्यामप्रसाद । २०२४ । सत्यको बाटोमा । *स्वास्नीमान्छे* १०(४५) : ३ ।
- श्यामप्रसाद । २०६३ । *मेरो पत्रकार जीवन* । हेटौंडा : हेटौंडा स्कूल अफ मेनेजमेन्ट एण्ड सोसियल साइन्सेस ।
- श्यामप्रसाद । २०६६ । *आजको हाग्रो कर्तव्य* । काठमाडौं : विनोद अधिकारी ।
- श्री ५ को सरकार । २०४३ । *पञ्चायत स्मारिका* । काठमाडौं : दलविहीन पञ्चायती प्रजातन्त्र रजतजयन्ती महोत्सव केन्द्रीय समन्वय समिति ।
- सिंह, मंगलादेवी । २०५१ । *नारी संघर्षका पाइलाहरू* । काठमाडौं : पी. एल. सिंह ।
- सोव, गणेशमान । २०२४ । समाजको जाल नारीको काल । *स्वास्नीमान्छे* १०(४६) : २२-२३ ।

- स्वास्नीमान्छे । २०१५क । 'स्वास्नीमान्छेको कथा (प्रकाशकीय) । १(१) : ३९-४१ ।
 स्वास्नीमान्छे । २०१५ख । संविधान मस्यौदा समितिमा पेश भएका सुभाउहरू ।
 १(१) : २४-२५ ।
- स्वास्नीमान्छे । २०१५ग । संविधान र आइमार्ईको हक (सम्पादकीय) । १(४) : ३९-४० ।
 स्वास्नीमान्छे । २०१५घ । विधान र आइमार्ई (सम्पादकीय) । १(१) : ३७-३८ ।
 स्वास्नीमान्छे । २०१५ङ । 'स्वास्नीमान्छे' नाउँबारे सम्मतिहरू । १(१) : ४३ ।
 स्वास्नीमान्छे । २०१६क । विवाह-विधेयक । २(६) : ३९-४० ।
 स्वास्नीमान्छे । २०१६ख । पराईको कृपापात्र नबन्ने निधो (प्रकाशकीय) । २(७) : ४०-४१ ।
 स्वास्नीमान्छे । २०१६ग । अपसौचको कुरा (सम्पादकीय) । २(५) : ४१-४२ ।
 स्वास्नीमान्छे । २०१६घ । संविधान र आइमार्ईको हक । १(४) : ३९-४० ।
 स्वास्नीमान्छे । २०१७क । चिनियाँ जनवादी गणतन्त्रको बिहे-ऐन । ३(९) : १८-२० ।
 स्वास्नीमान्छे । २०१७ख । अबको कर्तव्य (सम्पादकीय) । ३(१०-११) : ३८-३९ ।
 स्वास्नीमान्छे । २०१७ग । दोस्रो बर्ख पनि सकियो (प्रकाशकीय) । २(८) : ३९-४० ।
 स्वास्नीमान्छे । २०१७घ । आजीवन-ग्राहक-योजना (प्रकाशकीय) । ३(१०-११) : ४०-४१ ।
 स्वास्नीमान्छे । २०१८ । काम गरेको खोइ (सम्पादकीय) ? ४(१७) : ३१-३२ ।
 स्वास्नीमान्छे । २०२०क । अहिलेको कृषि-कानून । ५(२६) : ३२-३३ ।
 स्वास्नीमान्छे । २०२०ख । पूर्व पश्चिम राजमार्गबारे ध्यान दिनुपर्ने कुरा । ५(२७-३०) : २२/२५ ।
 स्वास्नीमान्छे । २०२०ग । तीनवर्षे याजना खोच्याइरहेछ । ५(२७-३०) : २३/२५ ।
 स्वास्नीमान्छे । २०२०घ । कृषि-कानूनलाई सच्याउन बल गरौं । ५(२७-३०) : २४-२५ ।
 स्वास्नीमान्छे । २०२०ङ । मौलिक हकको पूरा उपभोग गर्नुपर्छ । ५(२७-३०) : २६-२७ ।
 स्वास्नीमान्छे । २०२०च । सबै मिली व्यापक रूपबाट साक्षरता आन्दोलन चलाऔं
 (सम्पादकीय) । ६(२७-३०) : २१/२९ ।
- स्वास्नीमान्छे । २०२२ । "साहित्य"को सट्टा "स्वास्नीमान्छे" पत्रिका (प्रकाशकीय) ।
 ८(४०) : २३-२४ ।
- Beetham, Margaret. 1996. *A Magazine of Her Own? Domesticity and Desire in the Women's Magazine, 1800-1914*. London: Routledge.
- Talwar, Vir Bharat. 2006[1989]. *Feminist Consciousness in Women's Journals in Hindi, 1910-20. Recasting Women: Essays in Colonial History*. New Delhi: Zubaan.
- Thapa, Krishna B. 1985. *Women and Social Change in Nepal (1951-1960)*. Kathmandu: Ambika Thapa.
- Vyas, Anju and Sunita Singh, Compilers. 1993. *Women's Studies in India: Information Sources, Services and Programmes*. New Delhi: Sage Publications.
- Walker, Nancy A. 2000. *Shaping our Mothers' World: American Women's Magazines*. Jackson: University Press of Mississippi.